

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta

Bakalářská práce

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta
Historický ústav

Okres Reichenberg (Liberec) v rámci říšské župy Sudety, 1938-1939
Bakalářská práce

Autor: Jakub Vít
Studijní program: B7507 Specializace v pedagogice (Bc. učitelství)
Studijní obor: 7507R Bc. učitelství – všeobecný základ
7507R056 Historie se zaměřením na vzdělávání
7507R030 Společenské vědy se zaměřením na vzdělávání
Vedoucí práce: doc. Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.
Oponent práce: prof. PhDr. Dana Musilová, CSc.

Zadání bakalářské práce

Autor:	Jakub Vít
Studium:	P19P0414
Studijní program:	B7507 Specializace v pedagogice
Studijní obor:	Historie se zaměřením na vzdělávání, Společenské vědy se zaměřením na vzdělávání
Název bakalářské práce:	Okres Reichenberg (Liberec) v rámci říšské župy Sudety, 1938-1939
Název bakalářské práce AJ:	The Reichenberg (Liberec) district as a part of the Reichsgau Sudetenland, 1938-1939

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Práce má obeznámit čtenáře s problematikou pomnichovského období v okrese Reichenberg zaměřenou na správní a sociální otázky daného území, jemuž vévodilo budoucí hlavní město říšské župy, Liberec. Právě toto město si prošlo v rámci konce 30.let razantní proměnou, která viditelně zasáhla i místní obyvatele - ať už ty německé, tak ty české, kteří tvořili v rámci Liberce znatelnou menšinu. Nadále se práce věnuje právě českému obyvatelstvu v rámci Liberce, především tedy v rámci oblasti Horního Růžodolu. Zde tvořili Češi těsnou většinu místního obyvatelstva, což se musí nutně promítat do předválečného vývoje této budoucí části Liberce.

BRANDES, Detlef, *Sudetští Němci v krizovém roce 1938*, Praha 2012.

FROMMER, Benjamin, *Národní očista: retribuce v poválečném Československu*, Praha 2010.

KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk, *Sudety pod hákovým křížem, Ústí nad Labem 2002*.

LAKOSIL, Jan – SVOBODA, Tomáš, *Sudety 1938*, Praha 2013.

PAŽOUT, Jaroslav – PORTMANNOVÁ, Kateřina, *Ve stínu války, Liberec 2019*.

ZIMMERMAN, Volker, *Sudetští Němci v nacistickém státě, Praha 2001*.

Garantující pracoviště: Historický ústav,
Filozofická fakulta

Vedoucí práce: doc. Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.

Oponent: prof. PhDr. Dana Musilová, CSc.

Datum zadání závěrečné práce: 27.11.2019

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracoval pod vedením vedoucího bakalářské práce samostatně a uvedl jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne

Anotace

VÍT, Jakub, *Okres Reichenberg (Liberec) v rámci říšské župy Sudety 1938-1939*, Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2022, 58 s., Bakalářská práce.

Práce má obeznámit čtenáře s problematikou pomnichovského období v okrese Reichenberg zaměřenou na správní a sociální otázky daného území, jemuž vévodilo budoucí hlavní město říšské župy, Liberec. Právě toto město si prošlo v rámci konce 30.let razantní proměnou, která viditelně zasáhla i místní obyvatele – ať už ty německé, tak ty české, kteří tvořili v rámci Liberce znatelnou menšinu. Nadále se práce věnuje právě českému obyvatelstvu v rámci Liberce, především tedy v rámci oblasti Horního Růžodolu, kde tvořili Češi těsnou většinu místního obyvatelstva, což se musí nutně promítat do předválečného vývoje této budoucí části Liberce.

Klíčová slova

Okres Reichenberg, Liberec, župa Sudety, česká menšina, správní a sociální dějiny, Horní Růžodol.

Annotation

VÍT, Jakub, *The Reichenberg (Liberec) district as a part of the Reichsgau Sudetenland, 1938-1939*, Hradec Králové: Faculty of Education, University of Hradec Králové, 2022, 58 p., Bachelor thesis.

The thesis aims to familiarize readers with the social and administrative issues during the post-Munich era in the Reichenberg district. An important part of the district was Liberec, which later became the capital of the Sudetenland region. During the 1930's Liberec went through radical changes, which significantly affected the inhabitants of the city. The affected inhabitants were both Germans and Czechs, the latter of whom formed an important minority in the city. After familiarization with the mentioned issues, the thesis concentrates on the Czech inhabitants of Liberec, especially the inhabitants of Horní Růžodol, where Czechs were in majority, which must have influenced the pre-war development of this future part of Liberec.

Key words

District Reichenberg, Liberec, Reichsgau Sudetenland, czech minority, administrative and social history, Horní Růžodol.

Obsah

Úvod.....	8
1.0 Pomnichovská správa sudetského území.....	12
1.1 Vojenská správa v čele Sudetoněmeckého území 1938	12
1.2 Říšská župa Sudety	14
1.2.1 Říšské místodržitelství – úřad říšského místodržitele	14
1.2.2 Vládní a okresní obvody	15
1.2.3 Obecní správa	16
1.2.4 Orgány podléhající říšské správě	16
1.2.5 Liberecká městská správa	18
2.0 Projekt „Velkého Liberce“.....	20
2.1 Předmnichovské období.....	20
2.2 Iniciativa liberecké radnice	21
2.3 Realizace projektu.....	23
3.0 Sociální profil říšské župy Sudety	26
3.1 Národnostní složení obyvatelstva	26
3.2 Migrace českého obyvatelstva	29
3.3 Migrace sudetoněmeckého obyvatelstva	31
3.4 Migrace židovského obyvatelstva.....	33
4.0 Česká stopa v Liberci.....	38
4.1 Politický vývoj.....	40
4.2 „Boj o českou školu“	42
4.3 „Poslední týdny Horního Růžodolu“	46
4.4 Liberec pod hákovým křížem	47
4.4.1 Doplnující volby do říšského sněmu 1938 v Liberci.....	51
4.4.2 Rok 1939 v Liberci	52
Závěr	54
Použitá literatura a prameny	56

Úvod

Jedním z hlavních důvodů zvolení této problematiky jako hlavního zaměření bakalářské práce, pominu-li můj osobní zájem o dané, historické téma, je objasnění historického kontextu tohoto období v rámci hlavního města říšské župy Sudety, Liberce. Původní ambicí této práce bylo totiž postihnout historii města Liberec v letech 1939-1945, a to z hlediska vývoje správy, sociálních a ekonomických dějin. Zaměření se však postupným zpracováváním materiálů ukázalo jako příliš široké, a tudíž nevhodné pro účely bakalářské práce. Proto bylo (po řádné konzultaci s vedoucím) téma více zkonkretizováno a upraveno.

Hlavním cílem této práce je popsat dění v říšské župě Sudety v pomnichovském období a jak tyto události promluvily do místních, regionálních dějin. Zajímavé bude sledovat tuto tematiku optikou města, které nejen že bylo většinou německé, ale bude také hrát v rámci říšské župy Sudety klíčovou roli. Do komparace bude následně dosazeno dění optikou Čechů, kteří v Liberci žili – konkr. v Horním Růžodole. Jednalo se o budoucí část Velkého Liberce, která má jako jedna z mála většinové české osídlení. Práce si dále klade za cíl nejenom obeznámit čtenáře s pomnichovským děním v Liberci a Horním Růžodole, ale také uvést tyto informace do celkového, historického kontextu říšské župy. Čtenář by proto měl mít možnost přímé komparace dění regionálního a „celožupního“.

V tomto případě platí fakt, že tematika Sudetské župy jako celku je odbornou literaturou zpracována velmi podrobně. Právě tato literatura mi poskytla patřičný rozhled v dané problematice, který jsem pro své další bádání nutně potřeboval, a především mi poskytla obecný, dějinný kontext. A právě literatura zaměřující se na župu jako celek byla tou první, po které jsem sáhnul. Jako příklad mohu uvést práci historiků Václava Kurala a Zdeňka Radvanovského, kteří se tímto tématem zabírají poměrně obsírně.¹ Kniha byla pro potřeby bakalářské práce velice užitečná především, co se říšské správy župy a jejího vývoje týče. Dále jako příklad odborné literatury tematizující říšskou župu uvedu práci Josefa Bartoše² či Martina Veselého. Veselý se ve své práci „Sudetská župa jako protiletecký kryt říše?“ ovšem zabírá spíše protileteckou

¹ Václav KURAL – Zdeněk RADVANOVSÝ a kol., „Sudety“ *pod hákovým křížem*, Ústí nad Labem 2002.

² Josef BARTOŠ, *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938-1945*, Praha 1978.

ochranu župy a leteckou válku nad ní, což zaměřením nekoresponduje s tématem této práce – proto k jejímu sepsání nebyla využita.

Součástí práce je podstatná a rozsáhlá kapitola věnující se národnostnímu soužití v říšské župě, snaze mapovat zastoupení jednotlivých národností či jejich případnou migraci, počty obyvatel apod. Co se týče česko-německých vztahů, byla pro mě zásadní díla historika Václava Kurala^{3 4} a Jana Bendy⁵, pro sledování pohybu českých obyvatel pak dílo sociologa Jaroslava Šímy.⁶ Tématiku sociálních dějin jsem v poslední fázi doplnil informacemi z literatury a archivních pramenů zaměřujících se pouze na Liberec a okolí. Celkově však docházelo v rámci komparace jednotlivých děl k výkyvům prezentovaných čísel, co se např. migrace týče. Tyto rozdíly byly nejvíce patrné při porovnání čísel uváděných odbornou literaturou jak českou, tak německou na toto téma (např. v díle W. Jaksche⁷ a historika Petera Heumose).⁸

V poslední řadě byla použita literatura pojednávající o souhrnných dějinách Liberce – literaturu soustředěnou na liberecký okres v rámci sudetské župy se nepodařilo vypátrat. Mezi použité, souhrnné práce pojednávající o Liberci mohu jmenovat knihy Romana Karpáše⁹ či Roberta Kvačka¹⁰. Obě souhrnné práce věnují dění v Liberci po Mnichově pouze jednu, poměrně krátkou kapitolu. O něco konkrétnější literatura použitá na interpretaci dějin Liberce se soustředila např. na události křišťálové noci v pohraničních oblastech (včetně Liberce)¹¹ či na projekt „Velkého Liberce“, kdy docházelo k slučování menších, přilehlých obcí právě s hlavním městem sudetské župy.¹²

Dále je třeba zmínit archivní prameny, které byly pro tuto tematiku naprosto zásadní. Pro tuto oblast Sudet je už od roku 1959 zpracováván fond „Landrat Liberec“, který je však přístupný pouze částečně – doposud není kompletně hotový (chybí např.

³ Václav KURAL, *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě 1918-1938*, Praha 1993.

⁴ Václav KURAL, *Místo společenství – konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu 1938-1945*, Praha 1994.

⁵ Jan BENDA, *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938-1939*, Praha 2013.

⁶ Jaroslav ŠÍMA, *Českoslovenští přistěhovalci v letech 1938-1939*. Příspěvek k sociologii migrace a teorie sociální péče, Praha 1945.

⁷ Stanislav KOKOŠKA – Thomas OELLERMANN (ed.), *Sudetští Němci proti Hitlerovi*. Sborník Německých odborných studií, Praha 2008.

⁸ Peter HEUMOS, *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938-1945*, Mnichov 1989.

⁹ Roman KARPÁŠ, *Knihy o Liberci*, Liberec 1996.

¹⁰ Robert KVAČEK, *Liberec*, Praha 2017.

¹¹ Markéta LHOTOVÁ, *Synagogy v plamenech*. Křišťálová noc 1938 v českém pohraničí, Liberec 2013.

¹² Stanislav BIMAN, *Naplňený generační sen: Utvoření Velkého Liberce* in: *Fontes Nisae = Prameny Nisy*, edd. I. Habán – M. Svoboda, Liberec 2012, č. 2.

zpracovat materiály z účetních knih z roku 1942). Zpracována je však oblast státní vnitřní správy, konkr. kontrola cizích státních příslušníků¹³. Právě při procházení tohoto rozsáhlého fondu jsem narazil na oblast Horního Růžodolu, kde se vyskytovalo početnější, české zastoupení. Pro jeho bližší prozkoumání pomohla obecní kronika Horního Růžodolu¹⁴, která poměrně přehledně popisovala místní dění, a to i v letech 1938-1939. Velmi nápomocná byla i evidence místních obyvatel¹⁵. Pro bližší popsání událostí týkající se místního, českého školství posloužila školní kronika první české, obecní školy v Horním Růžodole.¹⁶

Postup, který jsem si zvolil pro mnou vytyčený cíl práce, odpovídá standardní historické metodě. Zprvu jsem si vyhledal odbornou literaturu zaměřující se na téma v širším slova smyslu – dějiny celé župy. Jednak jsem získal širší, dějinný přehled o tomto tématu a jednak jsem se tím pádem dostal k seznamům odborné literatury těchto knih, které mně odkázaly na literaturu další, ideálně více zaměřenou na jednu konkrétní problematiku tohoto období. Tím se mi podařilo nashromáždit potřebnou literaturu k tématu. Jako nejvíce problematická část této fáze se ukázala rozdílnost některých údajů, které nabízí česká a německá odborná literatura. Jak jsem již zmínil, jednalo se zejména o čísla, které obě strany prezentovaly – především o počty německých, politických uprchlíků z pohraničních oblastí. Pokud tedy došlo při studiu odborné literatury k této dějinné problematice, bude čtenář přímo v textu řádně upozorněn. Následně jsem si ze zásadních kapitol odborné literatury vytvořil svůj poznámkový aparát, který mi měl sloužit jako pomoc při závěrečném sestavování textu. V poslední fázi, týkající se práce s literaturou, jsem se pustil do sepsání kapitol týkajících se sudetské župy (správa, sociální dějiny).

Pro další pokračování bylo třeba navštívit SOKA v Liberci, kde bylo zapotřebí vyhledat fondy zahrnující historii Liberce v letech 1938-1939. Seshírané materiály k tématu bylo nejprve potřeba přeložit (fond Landrat Liberec je kompletně v němčině) a zpracovat – čímž se myslí vypíchnutí podstatných informací pro účely práce, sepsání srozumitelného textu (jako výstupu tohoto bádání do elektronické podoby) a jeho následného využití pro potřeby bakalářské práce. V rámci bádání v archivu byly nalezeny

¹³ SOKA Liberec, fond *Landrat Liberec*, inv. č. 367, kar. 79.

¹⁴ SOKA Liberec, fond *Archiv obce Horní Růžodol*, inv. č. 235, č. evd. j. 91, sign. 0.

¹⁵ SOKA Liberec, fond *Archiv obce Horní Růžodol*, inv. č. 45, kart. *Evidence obyvatel Horního Růžodolu 1908-1942*, sign. H. R. 45.

¹⁶ SOKA Liberec, fond *Obecná škola (česká) Horní Růžodol*, Školní kronika 1906-1922.

ještě nové, užitečné informace k minulým kapitolám – ty byly proto řádně o tyto nové poznatky doplněny.

Co se týče struktury bakalářské práce, tak je dělena do hlavních čtyřech kapitol. První dvě kapitoly se soustředí na celožupní dějiny – konkr. dějiny správy (administrativy) a sociální dějiny, přičemž jsou doplňovány událostmi libereckými. Druhá část práce se věnuje vybrané části Liberce, ve které tvořila česká národnost většinu – Hornímu Růžodolu.

1.0 Pomnichovská správa sudetského území

1.1 Vojenská správa v čele Sudetoněmeckého území 1938

Abychom lépe porozuměli úloze Liberce v rámci správy říšské župy a jeho vládního obvodu, je třeba se nejprve zaměřit na strukturu správy celé župy jako takové.

Mnichovská konference stanovila Československému státu jasné ultimátum – ke dni 10. 10. 1938 musí vyklidit pohraničí (především vojensky) a obranná opevnění zde zanechat zcela nepoškozená. Právě tímto aktem ztrácí Československo přibližně 30 % svého území a kolem 33 % obyvatel především ve prospěch Německa. Na úkor Československa se ale obohatilo také Polsko a Maďarsko.¹⁷

Už 1. 10. t.r. přichází Adolf Hitler s výnosem „o správě sudetoněmeckých území“, který udělal z bývalého čs. pohraničí správní jednotku „Sudetoněmecká území“ s vojenskou správou. O celkové vojenské obsazení pohraničí se postarala skupina pěti pozemních armád, přičemž zabránění severních Čech dostala na starost skupina pod velením generála Fedora von Bocka¹⁸, která do Liberce dorazila už 8. října. Úlohou armád v pohraničí bylo zřizovat klid a pořádek.

Brannou moc doprovázely civilní úředníci, kteří měli na území vystupovat jako „náčelníci civilní správy“. Jejich úkol spočíval ve výkonu místního dohledu (přičemž měli zachovat dosavadní působnost obecních a městských zřízení)¹⁹ a postupně etablovat zřízení ucelenější, stabilnější civilní správy. Prvním krokem k dosažení tohoto plánu bylo zřízení policejních orgánů v čele s tzv. „operačními oddíly“ („Einsatzkomanda“), působícími v každé vojenské skupině. Jejich činnost více specifikují jednotlivé směrnice (vznikající od srpna 1938), které nakazují EK např. kontrolovat nově nastolený pořádek, zatýkání „nepřátel říše“ či obsazování klíčových služebních prostor české státní a kriminální policie včetně zařízení sloužící ke státně policejním účelům (kontrola pošt, hovorů).²⁰

Klíčová směrnice vydaná 5.října 1938 strukturu EK značně upravovala. Jednotlivé oddíly byly doplněny o některé příslušníky SD (Sicherheitsdienst – stranická tajná policie), jejichž hlavním cílem bylo (v rámci EK) eliminovat případný politický odpor.

¹⁷ Václav KURAL, *Konflikt místo společnosti? Češi a Němci v československém státě 1918-1938*, Praha 1993, s. 202.

¹⁸ Václav KURAL – Zdeněk RADVANOVSKÝ a kol., *„Sudety“ pod hákovým křížem*, Ústí nad Labem 2002, – s. 45.

¹⁹ Tamtéž, s. 45.

²⁰ Tamtéž, s. 46.

Navíc byly jednotlivé oddíly EK nově podřízeny tzv. Einsatzgruppe (ty byly celkem 2 – Drážďany a Vídeň). Pro nás je tu tuto chvíli důležitá vídeňská část, které je (mimo jiné) podřízen Detachment (oddíl pod EG) Zittau – ten zahrnoval 49 úředníků a 17 vozidel. Velitele mu dělal SS-Sturmbannführer vládní rada Schaefer s místem určení v Liberci. Právě v Detachmentu Zittau – Liberec bylo (ke dni 12. 10. 1938) zatčeno 403 výtržníků (oblasti Liberec, Jablonec nad Nisou, Hrádek nad Nisou, Nové město pod smrkem, Frýdlant, Německé Jablonné a Česká lípa).²¹

Tato první fázi končí 21. října 1938, kdy je dohledem nad Sudetoněmeckým územím pověřen (dle již zmíněného vůdcova výnosu ze začátku měsíce) Konrád Henlein, který se z pozice říšského komisaře civilní správy zodpovídal přímo Hitlerovi. Dle obsahu výnosu byl Henlein zodpovědný za „politické a podle zvláštních pokynů říšských ministrů i za státní, hospodářské a kulturní uspořádání sudetských oblastí.“²² Navíc je Henlein jmenován říšským místodržícím (Reichstatthalter). Už 12. října padlo rozhodnutí na rozdělení sudetského útvaru na tři vládní oblasti: Liberec, Karlovy Vary, Opava. Henleinovi byli v tomto ohledu k ruce 3 náčelníky civilní správy, kteří působili v Karlových Varech, Ústí nad Labem (kam se úřad vládního prezidenta přesunul poté, co se Liberec stal sídlem vrchního, župního úřadu²³) a Opavě. Z těchto náčelníků se stanou k 7. listopadu 1938 vládní prezidenti, u jejichž kompetencí se vycházelo z bývalých, československých pozic hejtmanských.²⁴ 30. října navíc Hitler zřizuje na celém území založení stranické župy Sudety, přičemž vrchním vedoucím strany jmenoval taktéž říšského komisaře civilní správy, Henleina. Pro integraci Sudet do říše je důležitý taktéž 21. listopad 1938, kdy je území oficiálně integrováno jako součást Německa.

Vojenská správa v župě byla pouze přechodnou fází. Už za doby jejího etablování se v říši pracovalo na postupném zavedení správního modelu odlišného – na modelu župy dle ideálních, nacistických představ. V nich se skloubí pozice státních a stranických úřadů (což je pro nacistické Německo normou), které budou podřízeny jedné osobě – Konrádu Henleinovi.

²¹ Archiv města Ústí nad Labem, fond *Landrát Ústí nad Labem*, k. 2, Tagesbefehl CdZ při HrsGr. 3 č. 12.

²² Ralf GEBEL, *Domů do říše*. Konrád Henlein a říšská župa Sudety (1938-1945), Praha 2018, s. 80.

²³ Václav KURAL – Zdeněk RADVANOVSKÝ a kol., „Sudety“ *pod hákovým křížem*, Ústí nad Labem 2002, – s. 93.

²⁴ Ralf GEBEL, *Domů do říše*. Konrád Henlein a Konrád Henlein a říšská župa Sudety (1938-1945), Praha 2018, s. 87.

1.2 Říšská župa Sudety

Předělem byl březen 1939, kdy došlo k okupaci zbytku Čech, Moravy a Slezska a vzniku Slovenské republiky (nebo jak později tento útvar historici nazvali, ke vzniku „Slovenského státu“). Počátek vzniku nového modelu správy datujeme k 15. dubnu 1939, kdy vchází v platnost zákon z 25. března „o zřízení Říšské župy Sudety“. Ten zde vytváří „obvod státní správy a současně samosprávné těleso“²⁵. To s sebou přináší i nové vnitřní územní členění. Mělo se tak předejít pro Třetí říši typickým kompetenčním sporům mezi silou státu a strany. Nepodařilo se však předejít říšskému správnímu chaosu, o čemž se lze přesvědčit na řádcích níže.

1.2.1 Říšské místodržitelství – úřad říšského místodržitele

V čele celé říšské župy stojí Říšské místodržitelství v Liberci v čele s Konrádem Henleinem. Úřad vznikl k 19. červenci 1939 župním zákonem – přičemž se mělo jednat o nejvyšší župní instituci říšské správy vytvořenou v Liberci.

Pravomoci říšského místodržitele byly poměrně rozsáhlé a zahrnovaly – veškeré kompetence veřejné správy (pokud nebylo zvláštním zákonným předpisem stanoveno jinak – to se týkalo např. poštovní správy, justiční, finanční – ty podléhaly přímo říšské správě). V celku se mělo jednat o udržení integrity území, hájení politické jednoty vedení a posilování centrální moci říše.²⁶ Henlein měl k dispozici inspektory pořádkové či bezpečnostní policie.

I zde můžeme vnímat více sfér působení říšského místodržitelství – a to jak na úrovni státní správy, tak jako samosprávních jednotky. Na úrovni státní správy se jednalo především o všeobecné, vnitřní a kulturní záležitosti, hospodářství, zemědělství a práce, osidlování, územní plánování, vodní hospodářství a stavebnictví.

Na úrovni samosprávních, župních jednotky je to trochu složitější. Na jednu stranu vystupuje úřad župní samosprávy jako autonomní, je však úzce napojen (právě prostřednictvím osoby říšského místodržitele) na říšské místodržitelství. Na této úrovni zastupuje říšského místodržitele župní hejtman, který má k dispozici svoji radu (župní rada), jejíž počet stanovuje zástupce vůdce a Ministerstva vnitra. Do jejich kompetencí

²⁵ Ralf GEBEL, *Domů do říše. Konrád Henlein a říšská župa Sudety (1938-1945)*, Praha 2018, s. 90.

²⁶ Václav KURAL – Zdeněk RADVANOVSKÝ a kol., *„Sudety“ pod hákovým křížem*, Ústí nad Labem 2002, s. 95.

spadají otázky všeobecné a kulturní záležitosti správní, zdravotnictví a tělovýchovné, veřejné péče, péče o mládež, finanční a hospodářské.

Říšský místodržitel byl v rámci státní správy jakýmsi „zástupcem říšské vlády“ v celé župě, které se tedy zodpovídal. Sám měl ovšem i své zástupce, ať už W. Brachta či Friedricha Vogelera (oba po krátkou dobu působnosti). Od roku 1940 zastává funkci zástupce Richard Donnevert.

1.2.2 Vládní a okresní obvody

Nadále platilo, že podle plánů z října 1938 byla župa rozdělena na 3 vládní obvody (nebo-li Regierungsbezirke) v čele s vládními prezidenty (Regierungspräsident): Vládní obvod Cheb (se sídlem v Karlových Varech) v čele s vládním prezidentem Wilhelmem Sebekovským, vládní obvod Ústí nad Labem (se sídlem zrovna tak) s vládním prezidentem Hansem Krebsem a vládní obvod Opava (se sídlem zrovna tak) v čele s Friedrichem Zippeliusem. Jejich úřad můžeme chápat jako čistě státní, zodpovídající za venkovské i městské okresy, co se běžné politické správy týče. Činnost těchto úřadů bychom mohli členit do tří hlavních oddělení, zahrnující všeobecné a vnitřní záležitosti, výchovu, osvětu a hospodářství.

Vládní prezidenti tvořili správní mezistupeň mezi instancemi politické správy, resp. mezi úřady landrátů a úřadem říšského místodržitelství.

V rámci vládních obvodů existují pochopitelně i okresy spravované zemskými radami (tzv. Landraty) a vrchním starostou (Oberburgemeister). Okresů je po celém území župy zřízeno všeho všudy 58 – přičemž je dělíme na venkovské, kterých bylo 53 (tzv. Landkreis) a statutární města, nebo-li městské okresy - těch bylo 5 (tzv. Stadtkreis). Okresy venkovské je třeba vnímat (v rámci správy) jako jak součást obvodu státní správy, tak i z části jako samosprávný okresek (kdy např. jeho vrchní starosta dohlíží ve svém obvodu nad občanskými úřady). Naproti tomu městské okresy jsou v podstatě samosprávné jednotky, jejichž starosta vykonával v daném statutárním městě i státní správu.

Každý landrát měl navíc své vlastní poradce – tzv. okresní rady. Ty jmenoval do funkce K. Henlein (jakožto župní vedoucí nacistické strany) na období šesti let. Jednalo se však pouze o funkci poradní, tudíž neměli žádné úřední pravomoci, ke konci

války se navíc jejich funkce stala po landráty spíše „postradatelnou“ a veškerou agendu územní samosprávy si vyřizoval landrát sám.²⁷

1.2.3 Obecní správa

Z hlediska chronologického je nejprve nutné zmínit, co se správy obcí týče, zavedení německého obecního řádu (listopad 1938). Ten zaváděl tzv. vůdcovský princip, který spočíval ve jmenování vhodných starostů do čela obce (čili je nevolil lid) na dobu 12 let. Každý starosta měl své zástupce, co se jednotlivých oborů obecní samosprávy týče (tzv. Beigeordnete), pokud si však starosta dobrovolně nestáhl problém dané oblasti „na sebe“. I tyto přidělenci byli jmenováni na dobu 12 let, popř. pouze 6 (jednalo-li se o jmenování „čestné“).

Nižší instancí jsou tzv. obecní radové. Jejich hlavní kompetence spočívala v zajišťování styku s jednotlivými vrstvami obyvatelstva, dále poradní orgán starosty (přičemž zákon přesně vymezoval, ve kterých oblastech je pro starostu povinností se s obecními rady poradit).

Součinnost fungování obce a nacistické strany koordinoval zmocněnec NSDAP, který měl (dle zákona) široký záběr pravomocí, co se fungování obce týče. To proto, aby bylo zajištěno působení obecní správy v intencích nacistické strany.²⁸

Je třeba se zmínit o zákonu ze dne 1. května 1939, kdy jsou na okupovaném území zřízeny občanské úřady, které stanovily, že každá obec se rovná jednomu obvodu občanského úřadu. Mezi kompetence takových úřadů patřilo např. vést matriky narozených, zemřelých, oddaných a knihu prohlášení za mrtvé.

1.2.4 Orgány podléhající říšské správě

Tyto orgány nemají v župě svého místodržitele, který by byl prostředníkem mezi daným úřadem a říší – zodpovídají se tedy říši přímo. V tomto případě se jednalo o policejní složky, finančnictví a o justici.

Policie měla svou hlavní centrálu v hlavním městě říše – v Berlíně: tzv. Hlavní říšský bezpečnostní úřad (Reichssicherheitshauptamt – RSHA). Pod tímto orgánem bývají zpravidla instalovány na úrovni obvodů tzv. vyšší velitelé SS a policie (Höherer

²⁷ Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 2007, s. 402.

²⁸ Tamtéž, s. 402.

SS – und Polizeiführer).²⁹ Tento běžný postup však nebyl v rámci sudetské župy ze strany říšské správy aplikován. Místo toho byl vrchní dohled nad župou svěřen vyšším vůdcům SS a obvodní policii jednotlivých okrsků (Elbe, Main, Südost). Vládní obvod Ústí nad Labem podléhá vyššímu vůdci SS v Norimberku (příčemž výjimku tvořily okrsky Broumov a Trutnov). Právě v tomto případě se jedná skutečně o „kámen úrazu“ říšské administrativní správy. Uvážíme-li, že jenom v Liberci pobýval jak velitel pořádkové policie (tomu podléhalo pouze velitelství úseků Opava, Ústí nad Labem a Karlovy Vary) tak bezpečnostní policie, který má na starost vedoucí úřadovnu tajné státní policie v Liberci (s pobočkami pouze v Opavě a Karlových Varech).

Justice byla pro říši silný mocenský a správní aparát. Co se týká běžné soudního soustavy – nejvyšší instancí v župě byl určen Vrchní zemský soud (Oberlandesgericht) v Litoměřicích, který se však plně (na rozdíl právě třeba od policie) zodpovídal ministru říšské justice v Berlíně. O poschodí níže se nachází soudy krajské (Landesgerichte) – ty byly zřízeny v České Lípě, Mostě, Chebu, Litoměřicích, Trutnově, Šumperku, Novém Jičíně a Opavě.³⁰ Nejnižší instancí byly soudy úřední (Amstgericht) vyskytující se v každém okres. Nesmíme však pominout ani aparát soudů zvláštních: sem řadíme lidový soudní dvůr (Volksgerichtshof), který má své odnože mimo župu (Drážďany a Vratislav)³¹. Tyto soudy využívala říše pro své úhlavní nepřátele. Můžeme do této kategorie zařadit i tzv. stanné soudy v Opavě, Liberci a Kadani – ty byly však Německem zřízeny až ke konci války, tudíž se pořádně nestihly dostat do provozu (z časových důvodů). Jak soudy lidové, tak soudy stanné jsou ukázkovým příkladem toho, že pokládat říšskou justici za nezávislou a nezájatou by bylo naivní.

Otázky finanční (např. finanční správa) spadaly do kompetencí vrchního finančního prezidenta, který sídlil v Opavě a v Karlových Varech (zde byl ovšem úřad roku 1942 zrušen – jednalo se o snahu zjednodušit tuto oblast správy). Úřad podléhal přím říšskému ministerstvu financí. Nejnižší instancí tohoto typu byly okresní finanční úřady.

Dalšími instancemi řízenými přímo ze samotné říše byly např. železnice (s ředitelstvími mimo župu v Drážďanech, Opoli, Vratislavi atd.), a pošty (to platilo především pro vládní obvod Opava). Volker Zimmerman k „říšskému správnímu chaosu“

²⁹ Václav KURAL – Zdeněk RADVANOVSKÝ a kol., „*Sudety*“ pod hákovým křížem, Ústí nad Labem 2002, s. 99.

³⁰ Tamtéž, s. 100.

³¹ Tamtéž, s. 102.

poznámenal: kompetenční a strukturální zmatek sudetskou župu právě nepředurčoval k tomu, aby byla tou ideální, říšskou „vzorovou“. ³²

1.2.5 Liberecká městská správa

Liberec má v systému župní správy velmi specifické postavení. Na jednu stranu byl zvolen za „hlavní město župy“ a povýšen na městský okres, ve kterém sídlil říšský místodržící Konrád Henlein. Na stranu druhou však nepojmul některé další, klíčové instituce a úřady (např. soudy – Vrchní zemský soud a Zvláštní soud v Litoměřicích)³³ a fakticky byl stále podřízen administrativě vládního prezidenta v Ústí nad Labem (což bylo zřízeno německým obecním zřízením v listopadu 1938). Fakticky se tak vedení Liberce muselo vždy se svými žádostmi obracet na vládního prezidenta v Ústí. I nadále však město zůstalo sídlem okresního úřadu (nyní landrátu) pro okolní, venkovské obce na území správního obvodu.

Dále je zde třeba rozlišovat dva odlišné správní okresy, v jejichž čele stál Liberec: okres venkovský (landrát), pod nějž spadalo nejbližší venkovské okolí. Druhým byl městský okres Liberec (Reichenberg), pod který spadalo nejbližší okolí města s přilehlými obcemi. Tyto obce budou v letech 1938-1939 začleněny do hlavního města župy pod záštitou projektu „Velkého Liberce“.

V čele městského okresu Liberec stál primátor (do té doby starosta) Ernst Rohn. Ten si prošel strukturami DNP (mezi lety 1922-1933), SdP (1935-1938) a nakonec i NSDAP (1938-1945). Do vedení Liberce se dostal už po komunálních volbách na přelomu jara / léta 1938 za SdP, kde byl uveden jako první na seznamu členské kandidátky. Straně se celkově ve volbách zadařilo (zisk 33 mandátů) a Ernst Rohn je 8.července 1938 uveden do funkce starosty.³⁴ Téměř až o rok později (15. 7. 1939) je potvrzen okresním vedoucím NSDAP, Josefem Porschem do funkce primátora.

Primátor byl nejen představitelem místní samosprávy, ale vykonával i úkony spojené se správou státní (za jiných okolností funkce, které vykonával landrát). K ruce měl starosta poradní orgán radních – v obou případech (starosty i radních) se však nejednalo o funkce volené. Na dané pozice navrhoval kandidáty pověřenec NSDAP

³² Volker ZIMMERMANN, *Sudetští Němci v nacistickém státě*. Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety, Praha 2001, s.157-159.

³³ Roman KARPAŠ, *Knihy o Liberci*, Liberec 1996, s. 364.

³⁴ Tamtéž, s. 353–354.

(okresní vedoucí). V praxi ale samozřejmě ani starosta o ničem samostatně nerozhodoval – byl plně podřízen říšské vůli.

Klíčové jsou pro město i stranické struktury NSDAP, které jsou upřesněny Adolfem Hitlerem, konkrétně jeho výnosem z 30. 10. 1938 – ten zřizuje župu NSDAP Sudety (se sídlem v Liberci). Jak již bylo zmíněno, župním vedoucím strany byl jmenován Konrád Henlein. Župnímu vedoucímu je podřízen krajský vedoucí, níže okresní vedoucí (J. Porsche) a vedoucí místní. Nejnižšími instancemi byl tzv. Zellenleiter (dohled nad jednou či více ulicemi) a Blockleiter (dohled nad několika domy).

2.0 Projekt „Velkého Liberce“

2.1 Předmnichovské období

Fenomén „rozšiřování měst“ je jistě záležitostí daleko do historie přesahující rámcové i tematické vymezení této práce. Ať už budeme mluvit o fázích ničení hradeb, kdy se doslova města „otevírají světu kolem“, či o výstavbě moderních, širokých bulvárů a nových obytných prostor.

U Liberce souvisí jeho rozšiřování neodmyslitelně s průmyslovým rozvojem. Město je bytostně spjato s průmyslovým odvětvím textilnictví (soukenictví a plátenictví), kdy se manufaktury / továrny často stavěly na okrajích měst či dokonce mimo jejich vymezené katastry. To způsobovalo následnou výstavbu pro početně se rozrůstající města.³⁵ Následně tedy dochází k rozšíření města, které se mnohdy přibližuje sousedním obcím a vesnicím – a nabízené řešení připojit tyto obce správně k rozšiřujícímu se městu je tudíž logické a pro obě strany výhodné. U většiny měst je tento proces bezproblémový – starostové malých obcí často velmi ekonomicky těží z tohoto připojení. Situace v Liberci a jeho okolí ovšem tak jednoduchá není.

Pro plné pochopení procesu je zapotřebí si uvědomit, že projekt „Velkého Liberce“ není pouze záležitostí pomnichovskou, ale probíhá i před ní. Pokusy o to rozšířit pohraniční město Liberec datujeme už do dob Rakousko-Uherské monarchie (např. víme, že např. Horní Růžodol I. usiloval o připojení k Liberci z vlastní iniciativy už od roku 1901).³⁶

Dále je třeba podotknout, jak je na tom Liberec národnostně. I díky jeho poloze a historickému vývoji právě v této oblasti není těžké uhodnout, že většinu obyvatelstva tvořili Němci. Dle sčítání obyvatel Liberce z roku 1930 zde žilo 38 568 obyvatel – z toho 6 314 obyvatel československé národnosti a 30 023 německé.³⁷ Z hlediska celkového počtu obyvatel se nejedná o vysoká čísla – další velká pohraniční města, jako Ústí nad Labem či Karlovy Vary mají vždy nad 50 tis. obyvatel. Právě toto specifikum převládající německé většiny ve městě je často důvodem, proč k rozšiřování Liberce nebyla nikdy větší iniciativa. Zatímco ve městě žilo především nacionálně-orientované

³⁵ Stanislav BIMAN, *Naplňený generační sen: Utvoření Velkého Liberce* in: *Fontes Nisae = Prameny Nisy*, edd. I. Habán – M. Svoboda, Liberec 2012, č. 2, s. 13.

³⁶ Tamtéž, s. 15.

³⁷ Tamtéž, s. 15.

obyvatelstvo příklánějící se k Německu, v přilehlých obcích to byli spíše levicově-orientovaní dělníci – ty chtěla okupační správa držet od měst dál.³⁸

2.2 Iniciativa liberecké radnice

Další pokus o rozšíření města, kterým se bude tato kapitola zabývat obsírněji, měl výsledky nejviditelnější. Podnět k znovuotevření projektu podal 18. října 1938 starosta E. Rohn na liberecké radnici, kam si pozval zástupce 31 místních obcí (Dlouhých Mostů, Dolního Hanychova, Doubí, Františkova, Hluboké, Horní Suché, Horního Hanychova, Horní Suché, Horního Růžodolu, Janova Dolu, Javorníku, Karlínek, Kateřinek, Krásné Studánky, Kunratic, Liberce, Machnína, Minkovic, Nových Pavlovic, Otašova, Pilínkova, Radčic, Rochlice, Rudolfova, Ruprechtic, Růžodolu I., Starého Harcova, Starých Pavlovic, Stráže nad Nisou, Svárova, Šimonovic, Vesce, Vratislavic nad Nisou).³⁹ Schůzku Rohn nijak více dopředu neavizoval, dokonce starostové do poslední chvíle nevěděli, jaké bude její hlavní téma.⁴⁰ Starosta Rohn byl nakonec pouze jedním ze dvou řečníků, a právě tehdy přednesl svůj návrh na rozšíření města. Realizaci svého plánu představil starostům v několika etapách: nejprve budou k Liberci připojeny obce úzce a přímo s ním sousedící (Františkov, Horní Růžodol, Janův Důl, Nové Pavlovice, Rochlice, Růžodol I., Ruprechtice a Starý Harcov). Mělo se jednat o fázi úvodní a tím pádem nejjednodušší – přeci jenom právě tyto obce už byly s Libercem „spojeny“ v takové míře, že nebyť vítající cedule jedné z nich (např. Harcova), vůbec by nebylo možné nezaregistrovat, že daný člověk opustil Liberec.

Druhým řečníkem na schůzi byl starosta Růžodolu I., Josef Krause. Ten navrhnul, aby se jednotliví starostové o tomto kroku nejprve poradili v rámci svých zastupitelstev a výsledky těchto jednání dále předají starostovi a úřadu landráta. Následovat by pak měla další schůzka přibližně za 14 dní. Návrh starosty Růžodolu byl nakonec (bez větších problémů) přijat.⁴¹

K pochopení Rohnova záměru a jeho načasování je zapotřebí si uvědomit, že pro libereckého starostu se během posledních měsíců odstranily (díky příchodu Němců) dva největší problémy, které mu v zahájení projektu doposud překážely. Jedním

³⁸Stanislav BIMAN, *Naplňený generační sen: Utvoření Velkého Liberce* in: *Fontes Nisae = Prameny Nisy*, edd. I. Habán – M. Svoboda, Liberec 2012, č. 2, s. 14.

³⁹ Tamtéž, s. 14.

⁴⁰ Tamtéž, s. 15.

⁴¹ Tamtéž, s. 15.

byl fakt, že české úřady se nikterak nechtěly podílet na zvětšování pohraničního, většinou německého města Liberce. Druhým důvodem byla (již dříve zmíněná) přítomnost levicově smýšlejících dělníků i levicově orientovaných zastupitelstev v okolních obcích. Ti všichni se radši od nacionálně-orientovaného města drželi dál – stejně tak jako nebyl zájem ze strany města, aby se právě tito němečtí dělníci a levicoví zastupitelé stěhovali právě do měst. Právě příchod okupační armády je doslova „donutil“ na své funkce rezignovat, opustit říšskou župu a emigrovat.⁴² Ve zkratce řečeno, začlenění pohraničí do říše nyní dává Rohnovi prostor pro obnovení projektu, jehož podobu podpořil jak landrát Herbert Neumann, tak vládní prezident Hans Krebs. Přeci jenom A. Hitler označil Liberec za hlavní město sudetské župy – a tomuto faktu musí velikost města odpovídat.

Jak již bylo řečeno, Liberec měl v roce 1930 něco kolem 38 tis. obyvatel (z toho téměř 78% obyvatel tvořili Němci). V roce 1938 se počet obyvatel v Liberci vyšplhal až k 45 tis. (se stále zachovaným poměrem československého a německého obyvatelstva). Jak čísla napovídají, Liberec nebylo nikterak velké město. Pro porovnání se nabízí nejlidnatější město župy, Ústí nad Labem, ve kterém žilo 68 228 obyvatel. Pokud by se projekt „Velkého Liberce“ povedl starostovi Rohnovi v takové šíři, v jaké si jej představoval (tzn. velký plán), měl by se Liberec stát nejlidnatějším městem sudetské župy s více než 100 tis. obyvateli. Skromnější, druhá verze plánu (tzv. malý plán) počítala se začleněním pouze bezprostředně přilehlých obcí, jejichž začlenění by zvýšilo počet obyvatel Liberce na 76 tis.

Velmi důležitou motivací pro rozšíření hlavního města župy byl pro Rohna nedostatek prázdné, stavební plochy. Plocha, kterou zabíral samotný Liberec, činila pouhých 6 km², což je na 40 tis. obyvatel poměrně málo. Berme navíc v potaz, že se jedná o plochu hustě zastavěnou, kde pro další výstavbu bytů zkrátka nebylo místo. Právě nedostatek místa pro novou výstavbu byl důležitým aspektem rozšiřování Liberce o místní, přilehlé obce, které měly takového místa opravdu mnoho. Opět se nabízí příklad pro porovnání: přilehlá obec Starý Harcov měla 4 278 obyvatel na plochu 12 km².⁴³

⁴²Stanislav BIMAN, *Naplňený generační sen: Utvoření Velkého Liberce* in: *Fontes Nisae = Prameny Nisy*, edd. I. Habán – M. Svoboda, Liberec 2012, č. 2, s. 15.

⁴³ SOkA Liberec, *AM Liberec*, kart. 55-56, sig. Gd 281/1904.

2.3 Realizace projektu

Ač vše nasvědčovalo tomu, že se bude projektu do budoucna poměrně dařit, od začátku listopadu 1938 začaly chodit první odpovědi jednotlivých obecních zastupitelstev, a to ne příliš uspokojivé. Jasně „ne“ tomuto projektu daly najevo obce jako Dlouhý Most, Dolní Hanychov, Kateřinky, Krásná Studánka, Svárov a Vratislavice nad Nisou, „spíše ne“ nechávala vzkázat Stáž nad Nisou. Projekt dále nikterak nepodpořilo stranické vedení⁴⁴. Zbytek obcí dal plánu zelenou a plán se tak mohl dát do pohybu.

Nesouhlas starostů daných obcí se stal navíc vzápětí irelevantní, neboť od 20. listopadu 1938 začíná platit v říšské župě tzv. „Deutsche Gemeindeordnung“, nebol-li „Německý obecní zákoník“. Ten (mimo jiné) jednak obral obce o většinu jejich pravomocí, navíc udělal z pozice starosty a zastupitelů nevolené „orgány“, které se plně zodpovídají a plní vůli úřadu landráta, orgánů státní správy či stranických služeben.⁴⁵

Události se daly do pohybu v lednu roku 1939. Stranické okresní vedení NSDAP 3. ledna 1939 (v čele s Josefem Porschem) korespondenčně podpořilo tzv. malý plán – čili zahrnout do projektu pouze nejbližší obce, naopak obce vzdálenější z projektu úplně vynechat (Doubí, Kateřinky, Radčice, Stráž nad Nisou, Vesec a Vratislavec nad Nisou). Jako důvod svého rozhodnutí udalo okresní, stranické vedení jednak „obtížnou místní správu vynechaných oblastí“ a „přílišné finanční zatížení města“.⁴⁶ Další ranou pro Rohna byl 12. leden, kdy jej informoval liberecký landrát Neumann o nemožnosti realizace tzv. velkého plánu. Neumann poukazuje ve svém posudku na fakt, že dle směrnic říšského ministerstva bylo možné provádět pouze „malá spojení obcí“.

Návrhy na změnu hranic se zabývala (nejen) na sudetském území řada obcí, přičemž každá poslala své návrhy na příslušné úřady landrátů. Proto úřad říšského komisaře vydal už 16. listopadu 1938 nařízení „o způsobu provádění změn hranic obcí slučováním obcí“.⁴⁷ Navíc bylo třeba dodržovat nařízení Říšského ministerstva vnitra z 2. prosince 1935, jelikož byly nyní Sudety součástí říše. Ústecký vládní prezident H. Krebs se k projektu prozatím nevyjadřoval.

⁴⁴ Robert KVAČEK a kol., *Liberec*, Praha 2017, s. 305.

⁴⁵ Stanislav BIMAN, *Naplňený generační sen: Utvoření Velkého Liberce* in: *Fontes Nisae = Prameny Nisy*, edd. I. Habán – M. Svoboda, Liberec 2012, č. 2, s. 15.

⁴⁶ SOkA Liberec, *AM Liberec*, k. 55-56, sig. Gd 281/1904.

⁴⁷ Stanislav BIMAN, *Naplňený generační sen: Utvoření Velkého Liberce* in: *Fontes Nisae = Prameny Nisy*, edd. I. Habán – M. Svoboda, Liberec 2012, č. 2, s. 16.

Po stanoviskách landráta Neumanna a okresního vedoucího NSDAP Porscheho bylo zřejmé, že připojit k Liberci půjdou pouze Staré a Nové Pavlovice, oba Růžodoly, Františkov, Janův Důl, Rochlice, Starý Harcov, Ruprechtice pouze bez území přesahujících do Kateřinského údolí, v rámci Vratislavic nad Nisou pouze osady Nová Ruda, Dolní Hanychov (pouze část) a Karlínky (také pouze část).⁴⁸

Komplikace se objevily i na jiných místech – jednak co se týče Starého a Nového Harcova. Jejich rozdělení by totiž způsobilo zánik Nového Harcova, se kterým nebylo do finálního plánu „Velkého Liberce“ počítáno. Obdobná situace nastala i v rámci začlenění části Dolního Hanychova, s nímž nesouhlasil právě Krebs – ten své stanovisko uveřejnil koncem ledna. Jeho úřad v Ústí si navíc po Rohnovi vyžádal další podklady pro jeho plán (počty obyvatel obcí, jejich celkovou plochu, mapy atd.). Pro Rohna tohle byly komplikace, které celý projekt zdržovaly. V únoru 1939 se proto korespondenčně obrací na K. Henleina ohledně Krebsova „limitujícího a zdržujícího přístupu“, podle kteréhož by se Liberec rozrostl zcela nedostatečně. Henlein se však s Krebsovým návrhem ztotožnil – až tedy pouze na obec Dolní Hanychov, která měla být (dle Henleina) začleněna do Liberce celá.

Jednání se protáhla až do dubna 1939. Rohn se dokonce vydal do Berlína na ministerstvo vnitra, kde se dožadoval pozměněných návrhů na rozšíření Liberce upravených Konrádem Henleinem. Zde se dozvěděl, že dané úpravy bude možné zahrnout do konečných návrhů až poté, co A. Hitler podepíše nový zákon „o začlenění Sudet“. Na této Rohnově berlínské návštěvě tedy můžeme opět demonstrovat charakter „vzorové župy“, která správně funguje velmi složitě a chaoticky.

Zájem Berlína na začlenění Sudet je však markantní, tudíž je nakonec i uspíšen. 29. dubna 1939 vychází nařízení „o správním členění Říšské župy Sudety“ (v platnost vchází 1. května). Právě 1. května vyhovuje říšské ministerstvo vnitra návrhu na rozšíření Liberce, a tudíž dává na vědomí, že Liberec bude rozšířen o obce Dolní Hanychov, Františkov, Horní Růžodol, Janův Důl, Nové Pavlovice, Nový Harcov, Rochlice u Liberce, Ruprechtice, Růžodol I., Staré Pavlovice a Starý Harcov. 30. června 1939 tím zároveň končí působnost stávajících starostů začleněných obcí. Počtem obyvatel se Liberec dostal až na 70 567, čímž se stal nejlidnatějším a největším městem sudetské župy.⁴⁹

⁴⁸ Stanislav BIMAN, *Naplňený generační sen: Utvoření Velkého Liberce* in: *Fontes Nisae = Prameny Nisy*, edd. I. Habán – M. Svoboda, Liberec 2012, č. 2, s. 16.

⁴⁹ Hana CHOCHOLOUŠKOVÁ – Markéta LHOTOVÁ, *Liberec: Zmizelé Čechy*, Praha 2010, s. 18.

Kapitolu „Velkého Liberce“ je za třeba nechat otevřenou – a to až do roku 1942. Konkrétně tedy 2. února 1942 odesílá E. Rohn na ústecký úřad vládního prezidenta požadavek, aby se Liberec rozrostl navíc i o obce Doubí, Horní Suchá, Horní Hanychov, Karlínky, Kateřinky, Kunratice, Ostašov, část Radčic, Rudolfova, část Stráže nad Nisou, Vesec (téměř celý) a polovina Vratislavic nad Nisou. Rohn tento svůj požadavek vystavěl na důvodech „stavebních a dopravně-technických“.⁵⁰ Je také potřeba říct, že Rohnova iniciativa vycházela i z jeho „paličatosti“, kdy jen velmi nerad opouštěl od svých cílů.

Odpověď dostává až v září 1942. V ní je mu připomenuto, že za současné, válečné situace vchází v platnost zákon, který včleňování obcí zakazuje (výjimky tvoří pouze válečné či jiné, pádné nebo vynucené důvody).⁵¹ Touto odpovědí se téma dalšího rozšiřování Liberce až do konce války uzavřelo.

⁵⁰ Stanislav BIMAN, *Naplňený generační sen: Utvoření Velkého Liberce* in: *Fontes Nisae = Prameny Nisy*, edd. I. Habán – M. Svoboda, Liberec 2012, č. 2, s. 17.

⁵¹ Tamtéž, s. 18.

3.0 Sociální profil říšské župy Sudety

3.1 Národnostní složení obyvatelstva

Specifickou problematikou tohoto tématu je fenomén národnostního složení pohraničí. Oblast Sudet byla již historicky většinově osídlena německým obyvatelstvem. Můžeme zde zmínit snahu „počešťování Sudet“ za I. republiky, kdy se např. hojně počešťoval státní aparát kvůli nedostatečné znalosti českého jazyka německými úředníky⁵². Poslední, prvorepublikové sčítání lidu ukazuje, že v Sudetech žije asi 2 822 899 Němců a pouze 738 502 Čechů.

Toto poslední sčítání lidu z prosince 1930 nadále ukazuje, že Československo mělo v té době celkově 14 730 000 obyvatel. Od tohoto čísla odečteme ztráty po Mnichovu, tj. 4 789 000 obyvatel (přibližně 33% obyvatel)⁵³ a území o rozloze téměř 30 000 km². Většinu takto nově nabitého území (asi 78 %)⁵⁴ zahrnula říše do Říšské župy Sudety. Zbytek území říše začlenila přímo do svého území (včetně Těšínska, které Německo získalo po kapitulaci Polska).

Pokud přihlídneme pouze k vládnímu obvodu Ústí nad Labem, dostaneme se na číslo 1 328 784 obyvatel (což činí asi 45,1 % veškerého obyvatelstva župy), z toho 70 567 obyvatel žilo v Liberci.

Sčítání obyvatelstva z května 1939 (tedy již po obsazení území Třetí říše) ukazuje, že župa Sudety měla 2 947 187 tzv. bydlících obyvatel. V celém okupovaném pohraničí se počet obyvatel může pohybovat dle dobových údajů kolem 3 850 000, jedná se však údaj, který se může v odborné literatuře přinejmenším lišit. Jako jeden z hlavních důvodů, který tyto odlišnosti v číslech vytváří, tkví v rozdílných poznatcích českých a německých pramenů. Jak již bylo zmíněno, dle sčítání obyvatelstva z roku 1930 víme, že československé statistiky uvádí 2 822 899 Němců a 738 502 Čechů v rámci prvorepublikového pohraničí. Na druhou stranu německé údaje zahrnují Čechů pouze 676 748 (a to i když přičteme Čechy z dodatečně okupovaného VI. pásma do 20. listopadu 1938)⁵⁵. Problémem je dle odborné literatury hlavně oblast Hlučínska, kterou Němci

⁵² Tomáš KRYSTLÍK, *Zamlčené dějiny 2*, Praha 2010, s. 73-74.

⁵³ Marko WEIRICH, *Staré a nové Československo*, Praha 1939, s. 324.

⁵⁴ Václav KURAL – Zdeněk RADVANOVSKÝ, „*Sudety*“ *pod hákovým křížem*, Ústí nad Labem 2002, s. 71.

⁵⁵ Tamtéž, s. 76.

považovali automaticky za „kompletně německou“, naopak v čs. evidencích z roku 1930 je patrné, že oblast byla kompletně česká.⁵⁶

Znatelnější pokles obyvatelstva je patrný už v rámci roku 1938. Dle říšského sčítání lidu z května 1939 lze vyčíst, že počet obyvatel v říšské župě Sudety byl tvořen asi 2 640 000 Němci. Úbytek je tvořen především těmi Němci, kteří zůstali ve vnitrozemí (pozdějším protektorátě), jejichž počet by se měl rovnat 260 000. Dále je v úbytku zahrnuto 291 000 Čechů. To by však znamenalo, že mezi lety 1930-1939 klesl počet Čechů v pohraničí až o 350 000 (a to nezapočítáváme Těšínsko, se kterým by se jejich počet dostal až na 450 000), což neodpovídá konečnému počtu uprchlíků (viz níže). A to ani v případě, že se do statistik zahrne emigrace českého obyvatelstva, která byla sice ve všech svých vlnách poměrně značná, nikoliv ale v rádech, v jakých to tvrdí tyto statistiky. Nepomůže ani fenomén „změny národností“, kdy byla velká část nejen českého obyvatelstva nucena přihlásit se při sčítání v prosinci 1939 k národnosti německé. Pro plné pochopení tohoto tématu je ale zapotřebí se vrátit před události z 29. – 30. září 1938.

Vysídlování území Sudet lze dělit hned do tří vln. První probíhá již od května 1938, a to v rámci československé částečné mobilizace jako jednoho z prvních větších varovných signálů pro místní obyvatele.⁵⁷ Jednalo se však o vlnu malou, povětšinou složenou z židovského obyvatelstva bohatší vrstvy, které mělo strach především z války a s ní spojenou vlnou antisemitismu, popř. měli pouze strach o svůj majetek. Tuto první vlnu pouze výjimečně doplňují i Češi.

Vlna druhá je viditelně větší a zároveň i daleko problematičtější pro zpětnou interpretaci. Hlavním impulzem k jejímu zahájení byl Hitlerův projev na norimberském sjezdu NSDAP 12. září 1938, po němž se někteří sudetští Němci vydali do ulic vyvolávat incidenty. Reakcí vlády Milana Hodži bylo vyhlášení stanného práva (13. září) v pučem zasažených pohraničních okresech⁵⁸ a rozhodnutí o zákazu činnosti SdP.

Laicky řečeno: začalo utíkat mnoho lidí naráz, s čímž nikdo nepočítal. Vlna proběhla během září 1938 (nezahrnujeme do ní však události pomnichovské). Československá vláda sice poskytla svým obyvatelům některé transporty pro tyto potřeby, jejich kapacity ale zdaleka nestačily. Lidé proto často odjížděli z pohraničí

⁵⁶ Václav KURAL – Zdeněk RADVANOVSKÝ, „Sudety“ *pod hákovým křížem*, Ústí nad Labem 2002, s. 74.

⁵⁷ Jan GEBHART, *Migrace českého obyvatelstva v letech 1938-1939*, Český časopis historický, 1998, roč. 96, č. 3., s. 564.

⁵⁸ Jan GEBHART, *Rok zkoušek a zklamání: Československo od jara 1938 do jara 1939*, Praha 1990, s. 14.

Československa „po vlastní ose“, což často způsobovalo zahlcení vlakových nádraží (15. září 1938 evidovalo Ministerstvo sociálních věcí až 2000 uprchlíků čekajících na nádražích).⁵⁹ Vlna končí posledními uprchlíky po přijetí ultimát z 21. září a všeobecnou mobilizací (noc z 24. – 25. září). Sociolog a historik Jaroslav Šíma se přiklání k názoru, že počet uprchlíků ze Sudet se mohl pohybovat (od května 1938 po Mnichov) až kolem 25 000.⁶⁰

Poslední, největší vlnu uprchlíků z pohraničí způsobil podpis Mnichovské dohody. Jednalo se o tak masivní vlnu, že 6. 10. 1938 nařídilo Ministerstvo vnitřní povinnou evidenci uprchlíků.⁶¹ V rámci třetí vlny se jedná především o Čechy, kteří se de facto přes noc stali obyvateli jiné země.⁶² Ze strany úřadů II. republiky byla viditelná snaha přijímat pouze uprchlíky české národnosti (na základě faktu, že ústava z roku 1919 mluví o čs. státě jako o „národním“)⁶³, naopak u uprchlíků jiných národností byla velká snaha o jejich další přesídlení mimo území Československa.

Čísla v tomto případě ale nemusí být zcela přesná. Problémem je zde totiž fakt, že obyvatelé prchající z pohraničí, kteří byli ve státě vedeni jako státní zaměstnanci, měli své vlastní „statistické údaje“ a byli vedeni jako „migranti“ (nikoliv jako uprchlíci)⁶⁴. Tyto dva termíny se ale často zaměňovaly, což způsobovalo v konečných statistikách chaos. Pod označením „uprchlíci“ bychom marně hledali i české přistěhovalce z pohraničí, kteří utekli do vnitrozemí. V tomto kontextu se pojem uprchlík používal za následujících podmínek:

- Daný občan nebyl československé národnosti
- Žil před 21. 5. 1938 na území, které bylo následně podstoupeno Německu
- Cítil se na daném území ohrožen (ať už z hospodářských či politických důvodů
- Pojem zahrnoval i rakouské a německé utečence
 - o Týkalo se především Rakouska, konkr. období po tzv. Anšlusu, kdy se do Československého pohraničí přistěhovala notná dávka utečenců z Rakouska⁶⁵

⁵⁹ Jan BENDA, *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938-1939*, Praha 2013, s.139.

⁶⁰ Jaroslav ŠÍMA, *Českoslovenští přistěhovalci v letech 1938-1945*. Příspěvek k sociologii migrace a teorie sociální péče, Praha 1945, s. 16.

⁶¹ Jan BENDA, *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938-1939*, Praha 2013, s.139.

⁶² Zdeněk RADVANOVSKÝ In: RADVANOVSKÝ (ed.), *Historie okupovaného pohraničí 1938-1945*, Ústí nad Labem 1998, s. 7.

⁶³ Horst GLASSL, In: PROUZA (ed.), *Češi a Němci: Historická tabu*, Praha 1995, s. 127.

⁶⁴ Jiří CIHLÁŘ, *Sudetoněmečtí demokraté, antifašisté a Orlickoústecko*, Ústí nad Orlicí 2003, s. 65.

⁶⁵ Jan GEBHART, *Migrace českého obyvatelstva v letech 1938-1939*. In: Český časopis historický, roč. 96., č. 3., s. 565.

Dalším neřešitelným problémem pro statistiku této doby jsou obyvatelé, kteří se potají do Sudet (ihned po jejich oficiálním opuštění) vracejí – ti též nejsou (pokud je to návrat tajný) na úřadech evidováni. Přidejme k tomu i problém českých x německých statistik či odhadů a problém se započítáváním obyvatel Těšínska, který byl již v práci zmíněn. Jednotlivé odborné práce k danému tématu proto počítají mnohdy s čísly lehce odlišnými. Co ale lze i přes tyto problémy konstatovat je, že k 1. 9. 1939 opustilo Sudety něco mezi 170-180 tis. uprchlíky (asi 140 000 Čechů, 18 000 Židů a 10 000 sudetských Němců).⁶⁶

Docela jiné statistiky pak uvádí i německá strana. Německý historik Peter Heumos se ve své odborné studii zaměřující na důvod emigrace obyvatel z Československa před i po září 1938 uvádí počet uprchlíků dokonce nad 200 000.⁶⁷

3.2 Migrace českého obyvatelstva

Migrace českého obyvatelstva z pohraničí je hned z několika aspektů velmi specifická. Na rozdíl totiž od té sudetoněmecké či židovské v ní totiž primární roli nehrály důvody politické, nýbrž ekonomické.⁶⁸ Role politických či kulturních důvodů však také nesmíme opomenout. Jak již bylo zmíněno, odhad jejich počtů je záležitostí dosti problematickou, můžeme však konstatovat, že se bude pohybovat mezi 160-200 tisíci.⁶⁹

Pro potřeby této práce je přehlednější si české obyvatelstvo v pohraničí řádně rozdělit do tří kategorií. Na jednu stranu tu máme tzv. starousedlíky, jejichž rodiny tu žijí už po celé generace. Jejich největší počet evidujeme v Podještědí, na Chodsku, popř. ve Slezsku či na severní Moravě. Této skupiny českého obyvatelstva se migrační vlny během května 1938 a září 1939 dotkly minimálně čili ve svých domovech většinou zůstávali.⁷⁰ Pak tu máme druhou kategorii, tzv. „novousedlíky“, kteří se do pohraničí přistěhovali během 2. pol. 19. století. Poslední skupinou, které se migrační vlna týkala nejvíce, jsou Češi, kteří přišli do pohraničí v rámci prvorepublikové snahy „počeštit oblast Sudet“. Tato vlna je z větší části složena z pracovníků státního a administrativního aparátu, kteří sem míří za volnými pracovními pozicemi (učitelé, policisté, zaměstnanci

⁶⁶ Jiří CIHLÁŘ, *Sudetoněmečtí demokraté, antifašisté a Orlickoústecko*, Ústí nad Orlicí 2003, s. 66.

⁶⁷ Stanislav KOKOŠKA – Thomas OELLERMANN (ed.), *Sudetští Němci proti Hitlerovi*. Sborník Německých odborných studií, Praha 2008, s. 61.

⁶⁸ Jaroslav ŠÍMA, *Českoslovenští přistěhovalci v letech 1938-1945*. Příspěvek k sociologii migrace a teorie sociální péče, Praha 1945, s. 107-108.

⁶⁹ Josef BARTOŠ, *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938-1945*, Praha 1978, s. 73.

⁷⁰ Volker ZIMMERMANN, *Die Sudetendeutschen im NS-Staat: Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938-1945)*, Essen 1999, s.86.

pošt, úředníci atd.), kterých bylo v pohraničí dostatek. Důvodem byla především prvorepubliková jazyková nařízení v roce 1923, která ukládala povinnost složit zkoušku z „československého“ jazyka všem úředníkům státní aparatury, což byl např. pro Němce či Maďary poměrně velký problém. Volná pracovní místa v pohraničí museli tedy zaplnit českoslovenští úředníci.

Právě tito „nejnovější“ obyvatelé Sudet, kteří sem přišli v rámci prvorepublikového období, budou později tvořit většinu těch, kteří se pokusí během kritického období utéct. Patří sem i ti, kteří nabyli nového majetku během prvorepublikové pozemkové reformy. Zejména ti se totiž stali obětí masivní dezinformační kampaně vedené nacistickým Německem, která právě tyto obyvatele nejvíce obviňovala z utlačování tamních sudetských Němců. Dá se tedy předpokládat, že vyvolaný strach byl dostatečným důvodem pro emigraci.

Dalším specifikem tohoto tématu je „dobrovolnost“, se kterou Češi svůj domov opouštějí. Často je toto téma v literatuře pojmenováno jako „násilné vyhnání Čechů Němci a Hitlerem“, což je minimálně trochu zavádějící označení. Bližším prozkoumáním statistik Ústavu pro péči o uprchlíky se lze dočíst, že jako nejčastější důvody odchodu z pohraničí byly udávány ty ekonomické, politické, kulturní, nebo jim chybělo ryze české okolí, tak se přemístili do „vnitrozemí“. Popř. zde můžeme zmínit spíše důvody preventivní (strach před válkou či před Hitlerem). Nelze popírat, že se v mnoha případech jednalo také o důvody vynucené pod mnohdy silným nátlakem způsobeného německým, nepřátelsky naladěným nacionalismem. Násilností a další excesy v pohraničí měly na svědomí oddíly Freikorpsu a Dobrovolné ochranné služby zakládané z iniciativy SdP a Konráda Henleina. Právě jejich sabotážní činnost v pohraničí (např. přepadávání pošt, celních úřadů v pohraničí) mohla notnou dávkou také přispět ke strachu, který novousedlíci v pohraničí prožívali. Výjimečné nebyly ani případy, kdy byli tito obyvatelé převezeni přes hranice do Německa.⁷¹

Co se týče samotného Liberce, lze pouze s určitou přesností vypovědět, kolik přesně obyvatel jej opustilo na podzim 1938. Jak již bylo v práci uvedeno, v roce 1938 měl Liberec něco kolem 45 tis. obyvatel, z nichž tvořili Němci přibližně 31 tis. obyvatel, Češi 14 tis. Po 8. říjnu zůstalo v Liberci pouhých 3 082 Čechů.⁷² Rozdíl je to o to markantnější, zaměříme-li se na oba okresy – Reichenberg (město) a Liberec-venkov. Oba okresy poskytovaly azyl 57 241 Čechům, po záříjových událostech to bylo pouze

⁷¹ Detlef BRANDES, *Sudetští Němci v krizovém roce 1938*, Praha 2012, s. 290.

⁷² Roman KARPASĚ a kol., *Knihy o Liberci*, Liberec 1996, s. 364.

32 241 (tzn. útěk či emigraci více než 56 % Čechů).⁷³ Z Liberce utíkali především státní zaměstnanci, úředníci, učitelé, živnostníci, ale i dělníci.⁷⁴

3.3 Migrace sudetoněmeckého obyvatelstva

Je zřejmé, že ne každý Němec byl nacista – stejně tak ne každý sudetský Němec byl henleinovec. Jako příklad lze uvést jádro emigrační sudetoněmecké skupiny, které tvořili politici: ať už z DSAP (Německá sociálně demokratická strana dělnická v Československu) či z komunistické strany Československa. Významný podíl mezi těmito uprchlíky tvořili i sudetští zemědělci a řemeslníci. Jednalo se o odpůrce nacionálního socialismu, kteří svůj názor dávali veřejně najevo – a čím více sílil vliv a tlak SdP v pohraničí, tím ve větším nebezpečí tyto Němci byli. Už na konci roku 1937 figurovalo totiž na stranických seznamech SdP přes 600 000 osob – necelá většina všech německých obyvatel v Československu.⁷⁵

I v tomto případě je složité uvést přesná čísla, která by nám přiblížila počet sudetoněmeckých Němců, kteří uprchli z pohraničí. A to i přes to, že sudetoněmeckým uprchlíkům byla jak ze strany čs. státu, tak i států zahraničních věnována poměrně značná pozornost. Zasloužil se o to bezpochyby svou činností také bývalý předseda německé sociální demokracie, Wensel Jaksch, který o této problematice ve Velké Británii velmi často psal – např. do novin. Právě ve Velké Británii se tiskové kampaně, aktivity mezinárodních svazů, stran a odborů, záchranných výborů a národních i mezinárodních organizací v prvních měsících po mnichovské dohodě soustředily především na problematiku sudetoněmeckých uprchlíků.⁷⁶ W. Jaksch později vyčíslil počet německých politických uprchlíků až na 30 000⁷⁷, německý historik P. Heumos se kloní k počtu max. 35 000.⁷⁸

K pochopení této tematiky je také naprosto zásadní zmínit stanovisko, které zaujalo Československo po 1. uprchlické vlně. Konkrétně 1. 10. 1938 vydává čs. tisková kancelář vyhlášku, že obyvatelé státu nemají bezhlavě opouštět své domovy, jinak hrozí

⁷³ Roman KARPAŠ a kol., *Kniha o Liberci*, Liberec 1996, s. 358

⁷⁴ Miloslava MELANOVÁ a kol., *Liberec*, Praha 2017, s. 298.

⁷⁵ Ferdinand SEIBT, *Německo a Češi*. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy, Praha 1996, s. 312.

⁷⁶ Stanislav KOKOŠKA – Thomas OELLERMANN (ed.), *Sudetští Němci proti Hitlerovi*. Sborník Německých odborných studií, Praha 2008, s. 69.

⁷⁷ Stanislav KOKOŠKA – Thomas OELLERMANN (ed.), *Sudetští Němci proti Hitlerovi*. Sborník Německých odborných studií, Praha 2008, s. 76.

⁷⁸ Peter HEUMOS, *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938-1945*, Mnichov 1989, s. 23.

jejich zadržení a zpětná deportace. Jen do prosince 1938 bylo evidováno přes 10 000 německých uprchlíků⁷⁹ a mnohé z těchto transportů dorazivších do vnitrozemí poslala vláda buď obratem zpět, či rovnou do hitlerovského Německa⁸⁰. Zpět v pohraničí je vítali transparenty se slogany „zrádce národa“ či „špiclové a přísluhovači“. Zfanatizovaní sudetští Němci se poté dopouštěli na svých sudetských krajanech v nejednom případě aktů násilí. V Německu tyto „zrádce“ čekal koncentrační tábor Dachau, kde tímto způsobem skončilo údajně až 2 500 osob.

Sudetští Němci, kterým se podařilo opustit Sudety a nebyli přitom deportováni zpět do pohraničí (nebo hůře do Německa) většinou zamířili z vnitrozemí do zahraničí. Nejpočetnější skupinu sudetských a říšských Němců, kteří kvůli své domácí politické situaci opustili svou vlast, evidujeme ve Velké Británii – přibližně 3000 sudetských a 2000 říšských Němců. Někteří se zde rozhodli zůstat, pro jiné se jednalo pouze o přestupní stanici dále. Např. do Kanady (kde bylo evidováno do roku 1939 až 1000 sudetoněmeckých obyvatel), významná část sudetských Němců volila exil do země politicky neutrální (např. Švédsko). To mělo své vlastní organizace na pomoc uprchlíkům, např. „Dělnická pomoc uprchlíkům“, „Zahraněční zastoupení svobodných odborů Sudet“. Ve Švédsku skončilo něco kolem 162 rodin⁸¹. Počty uprchlíků ve Velké Británii či ve Švédsku ještě narostly na přelomu let 1939/40, kdy sem přicestovala část emigrace, která původně směřovala do Polska či Norska (napadených Hitlerem), popř. do Finska (napadeného Sovětským svazem).

V rámci Liberce lze zmínit útoky především z řad německých antifasistů, socialistů a komunistů. Ti, kteří zůstali, byli nejprve pronásledováni místními henleinovci, kteří jim chtěli např. na krk věšet tabulky s nápisem „Jsem zrádce národa“. Situace se pro tuto skupinku neuklidnila ani po 8. říjnu, kdy do Liberce vstoupila německá armáda.

⁷⁹ Stanislav KOKOŠKA – Thomas OELLERMANN (ed.), *Sudetští Němci proti Hitlerovi*. Sborník Německých odborných studií, Praha 2008, s. 69-73.

⁸⁰ Josef BARTOŠ, *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938-1945*, Praha 1978, s. 66.

⁸¹ Stanislav KOKOŠKA – Thomas OELLERMANN (ed.), *Sudetští Němci proti Hitlerovi*. Sborník Německých odborných studií, Praha 2008, s. 107.

3.4 Migrace židovského obyvatelstva

Židovská emigrace z Československa je záležitostí, jejíž kořeny sahají hluboko – daleko před období Mnichova, i když právě v období podzimu 1938 byla tato emigrace znatelně největší. Počátky tohoto procesu je třeba nutně propojit s fenoménem vzrůstu antisemitismu. Avšak nenávist k židovskému obyvatelstvu (jak v Německu, tak např. v Československu) je také záležitostí překračující vymezené dobové zaměření práce. Proto se na tuto část problematiky zaměříme pouze v krátkosti.

Tradiční nenávist k Židům byla v Německé říši a v Rakousko-Uhersku založena na církvemi hlášaném antijudaismu, přičemž všechny předpokládané „nedostatky“ Židů bylo možné „odstranit“ křtem.⁸² I přes to se dočkala židovská národnost rovnoprávného postavení až v 60. a 70. letech 19. století, např. v Severoněmeckém spolku, v Rakousko-Uhersku takto činí s novou ústavou z roku 1867, kdy dal stát všem svým občanům plné občanské právo bez rozdílů národnosti či náboženského vyznání.⁸³

Nový kurz se ovšem objevuje nejenom v nově založené Německé říši v podobě tzv. moderního antisemitismu, který se spíše, než proti židovské víře staví proti židovské národnosti. Důvodem bujení moderního nacionalismu je samotná povaha sjednocení německé říše, která stála na základech sjednocení výhradně nacionálního. Židovští obyvatelé se proto nemohli stát pevnou a rovnoprávnou součástí tohoto nového, národního státu. Nutno podotknout, že takto je obecně definován moderní nacionalismus – neprojevuje se takto pouze v Německu, ale i v jiných zemích Evropy. Německo v tomto případě slouží pouze jako příklad.

Emancipované, židovské komunity se projevovaly i navenek, což bylo nejvíce patrné v rámci výstavby řady nových synagog, které jsou hned z několika ohledů specifické. Jednak se staví v duchu moderních, historizujících architektonických slohů, které jsou ovšem formálně přizpůsobeny křesťanským objektům (odraz změn v postavení židovských komunit a jejich vnitřního vývoje).⁸⁴ Vyhotovením projektových plánů synagog se mnohdy věnovali i tehdejší velké osobnosti z řad prvotřídních architektů.

Jedním takovým byl Carl Conig, absolvent vídeňské polytechniky a významný vídeňský architekt, který byl pozván do Československa právě kvůli projektu liberecké

⁸² Jörg OSTERLOH, *Nacionálněsocialistické pronásledování Židů v říšské župě Sudety v letech 1938-1945*, Praha 2010, s. 36.

⁸³ Tamtéž, s. 65-79.

⁸⁴ Markéta LHOTOVÁ, *Synagogy v plamenech. Křišťálová noc 1938 v českém pohraničí*, Liberec 2013, s. 9.

synagogy „na Skřivánčím vrchu“. ⁸⁵ Byla to již druhá synagoga, kterou tento architekt navrhnul (ta první se nalézá ve Vídni, čtvrť Fünfhaus). Pro synagogu byl zvolen architektonický sloh neorenesance, vzhledem k tomu, že ve stejném slohu probíhala přestavba horního libereckého centra. K jejímu slavnostnímu zasvěcení došlo v roce 1889 za přítomnosti a asistence rabína dr. Adolfa Posnanskyho.

Důležitým milníkem tohoto tématu je vznik Československé republiky a pevné ustavení její hranice. Tehdy totiž lze poprvé mluvit o konkrétních počtech židovského obyvatelstva, které se stalo součástí nového státu. Sčítání lidu z 15. února 1921 ukazuje, že k židovské víře se přihlásilo v republice celkově 125 083 osob (asi 1,3 % obyvatelstva), z toho 32 827 obyvatel židovské víry v pohraničí.⁸⁶ Tato čísla jsou zapříčiněna především dvěma velkými, migračními vlnami židovského obyvatelstva: na počátku 50. let 19. století, následně druhá po roce 1866.⁸⁷

První úbytek židovských obyvatel je jasně viditelný už při dalším sčítání obyvatel v československé oblasti pohraničí k 1. prosinci 1930, kdy se jejich počet snížil na 29 042 (pokud budeme počítat čistě pouze s územím, které se v budoucnosti stane součástí říšské župy Sudety, bude počet odpovídat 24 250).

Židovské obyvatelstvo v rámci prvorepublikového Československa žilo především ve velkých městech, což platí i pro oblast pohraničí. Právě 17 164 židů (z celkového počtu 29 042) bydlelo ve 32 městech, která měla více než 100 000 obyvatel. Mezi taková města patří Teplice-Šanov (3213 obyvatel), kde se nacházela největší sudetská židovská obec, dále např. Karlovy Vary (2115 obyvatel)⁸⁸. Liberec se v tomto žebříčku nachází také poměrně vysoko s 1392 židovskými obyvateli – jedná se o 3,6 % z celkového židovského obyvatelstva Sudet. Tento počet se naopak ještě do roku 1933 zvýšil, protože se Československo stalo cílovou destinací hned několika židovských, demokraticky smýšlejících emigrantů z Německa či z Rakouska. O tyto emigranty se nadále staraly místní organizace sociální demokracie či přímo židovské obce.⁸⁹

⁸⁵ Markéta LHOTOVÁ, *Synagogy v plamenech*. Křišťálová noc 1938 v českém pohraničí, Liberec 2013, s. 10.

⁸⁶ Jörg OSTERLOH, *Nacionálněsocialistické pronásledování Židů v říšské župě Sudety v letech 1938-1945*, Praha 2010, s. 49.

⁸⁷ Markéta LHOTOVÁ, *Synagogy v plamenech*. Křišťálová noc 1938 v českém pohraničí, Liberec 2013, s. 9.

⁸⁸ Jörg OSTERLOH, *Nacionálněsocialistické pronásledování Židů v říšské župě Sudety v letech 1938-1945*, Praha 2010, s. 51.

⁸⁹ Markéta LHOTOVÁ, *Synagogy v plamenech*. Křišťálová noc 1938 v českém pohraničí, Liberec 2013, s. 27.

Tlak na židovské etnikum ale s pokračováním 30. let sílil – a to hned z několika důvodů. Ať už je jím leden 1933, kdy se Hitler dostává v Německu k moci, norimberské zákony z 15. září 1935 či Anšlus Rakouska v březnu 1938. Tento tlak vyústil v migraci tisícovek Židů z Německa i Rakouska právě do Československa, které následně říšská propaganda vykreslila jako „židovského ochránce“. Celkově se jednalo o 15 000 židovských emigrantů, pouze třetina zůstala v Československu (zbytek zamířil na západ, případně do Palestiny).⁹⁰

V případě Československa se pro místní Židy stala varovnými signály květnová krize (a s ní spojená částečná mobilizace), působení SdP v pohraničí či samotná Mnichovská dohoda. Dle Osterloha se ale pro většinu židů žijících v Sudetech stal hlavním impulzem k emigraci či k urychlenému prodeji svých majetků především Anšlus Rakouska a přihlášení SdP k nacionálnímu socialismu.⁹¹ Nejčastějšími destinacemi útěku těchto židů se stávala Kanada, Spojené státy americké, Velká Británie či Palestina.⁹² Častá byla i emigrace do vnitrozemního Československa, nálada zde byla ale také značně antisemitská.

Pohraničí českých zemí se ale na druhou stranu také velmi často stávalo cílovou destinací Židů z nacistického Německa – není divu, byla to pro ně poměrně blízká destinace, navíc se jednalo o „poslední demokratický ostrůvek střední Evropy“. Už v létě roku 1937 načaly československé úřady omezovat pobyt všech německých uprchlíků s cílem jejich většinu přesídlit jen do vybraných okresů na Českomoravské vrchovině.⁹³ Podobný problém s uprchlíky nastal již ve zmíněném březnu 1938, kdy do pohraničních oblastí (převážně jižních) utíkají rakouští emigranti.

Připočteme-li k těmto událostem i září 1938 a podíváme-li se na výsledné statistiky, vychází z nich, že v prosinci 1938 zbylo v pohraničních oblastech (nyní již říšských Sudet) něco kolem 1500-2000 židovských obyvatel společně s doposud fungujícími židovskými obcemi, kterých bylo 60. Počet židovských obyvatel ještě rapidně klesne během roku 1939, kdy se jich místy uvádí již pouze 600 (dle náboženského

⁹⁰ Václav KURAL, *Místo společnosti – konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu 1938-1945*, Praha 1994, s. 19.

⁹¹ Jörg OSTERLOH, *Nacionálněsocialistické pronásledování Židů v říšské župě Sudety v letech 1938-1945*, Praha 2010, s. 131.

⁹² Stanislav KOKOŠKA – Thomas OELLERMANN (ed.), *Sudetští Němci proti Hitlerovi*. Sborník Německých odborných studií, Praha 2008, s. 62-66.

⁹³ Markéta LHOTOVÁ, *Synagogy v plamenech. Křišťálová noc 1938 v českém pohraničí*, Liberec 2013, str. 23.

vyznání). V rámci té liberecké ukazuje poslední sčítání z roku 1920 celkem 1412 židů⁹⁴. Místní, městská kronika ukazuje, že po 8.říjnu 1938 většina této komunity z Liberce utekla. Zmapován je zde i osud rabína Dr. Emila Hofmanna, který emigroval z Liberce do Palestiny (kde v roce 1956 umírá).

Jak již bylo zmíněno, největší koncentrace židovského obyvatelstva se soustředila, co se Československa týče (Sudety nevyjímaje) ve velkých městech. Nacistický režim proto ihned přistoupil k jejich evidenci a postupnému zatýkání a deportaci. Logicky se proto největší zatýkácí operace děly zrovna ve velkých městech – jenom v Liberci bylo do konce roku 1938 evidováno v rámci zatýkácích operací přes 2800 obyvatel židovského původu (ano, z celkového počtu místních 1392 židů). Co se týče města Liberec, stojí určitě zato zmínit i jeden z tamějších projevů „křišťálové noci“, kdy byla 10. 11. po poledni zapálena liberecká synagoga. Jako první podává zprávu o této události liberecký večerník Reichenberger Tagesbote: *„Dnes kolem půl jedné hodiny odpoledne vypukl požár v liberecké synagoze a záhy pohltil celou budovu. V době redakční uzávěrky jsou plameny již na střeše. O požáru vás budeme informovat v ranním vydání.“*⁹⁵ Následujícího dne už o události informoval všechen místní tisk, věnoval se jí i článek v Die Zeit: *„Očitý svědek požáru liberecké synagogy nám sdělil, že požár vypukl kolem jedné hodiny a velmi rychle se rozšířil. Nejvíce plamenů šlehalo z oken za prostorem oltáře. Liberečtí hasiči byli ihned na místě a s pomocí hadic bojovali s ohněm. Již několik minut po zpozorování požáru se na místě shromáždil velký dav přihlížejících a obléhal přístupové cesty zahrazené policisty. Z bání se záhy vydrál kouř a z okna nad vchodem vyšlehly čadící plameny. Dav čekal na okamžik, kdy se věžní kupole s Davidovou hvězdou zhroutí. Ve 2 hodiny a 43 minut se prohnuly železné nosníky kupole zahalené plameny a ta se za silného burácení zřítíla. Z kulaté věže se na nebi vznesl ohromný oblak kouře a suti. Později se zřítily i části střechy. V 17 hodin zbyvala ze synagogy již jen ruina, z níž dosud stoupaly plameny.“*⁹⁶

Tento osud liberecké synagogy ale rozhodně nebyl výjimkou. První, větší, protižidovské akce v pohraničí datujeme ve vládním obvodu Opava, kde přibývají incidenty rabování a ničení židovských majetků již od doby okupace. Tyto výtržnosti byly

⁹⁴ Markéta LHOTOVÁ, *Synagogy v plamenech. Křišťálová noc 1938 v českém pohraničí*, Liberec 2013, s. 9.

⁹⁵ Reichenberger Tagesbote, Brand im Reichenberg, 10. November, 10. 11. 1938, nestr.

⁹⁶ Reichenberger Synagoge in Flammen: Nur die Mauern stehen noch – die Bevölkerung protestiert gegen den jüdischen Mordanschlag. Die Zeit. 11. 11. 1938. s. 1.

iniciovány 24.oddílem SS z Opole.⁹⁷ Kromě obchodů jsou znehodnocovány židovské hřbitovy – ty se ale ve většině případů nacházely na okrajích katastrů měst či obcí, proto máme o akcích zde pouze minimum informací. A samozřejmě jsou zapalovány další synagogy. Po té liberecké následuje ještě téhož dne požár synagogy v Karlových Varech, Falknově (dnešní Sokolov), v Jablonci nad Nisou, v Mostě, Chebu, Nýřanech, České Lípě, Františkových Lázních, Chomutově, Kadani, Kynžvartu, Mariánských Lázních, Postoloprtech, Tachově, Trutnově či ve Znojmě.⁹⁸ Naproti tomu se ale podařilo zachránit např. synagogu v Děčíně, Krnově či v Novém Jičíně.

Odklízecí práce po takové spoušti se mnohdy hodně protáhly, ne tak ale v Liberci. Zde tlačilo centrum Henleinovy strany na urychlení úklidových prací, protože se chystaly mohutné oslavy na 30. ledna (Hitler byl tohoto dne v roce 33 zvolen říšským kancléřem).

V některých dalších městech dokonce ohlásilo vedení, že díky jejich činnosti jsou města tzv. „judenfrei“ (naprosto kompletně vyčištěna od Židů). Mezi tato města byl zařazen Cheb, Sokolov, Opava, Krumlov (a další).

Židé zatčení v Sudetech měli přesto oproti židům zatčeným v říši některé „výhody“, pokud se to tak dá skutečně nazvat. Byl jim k podpisu nabídnut dokument, tzv. „Prohlášení o dobrovolném vystěhování“. Po podpisu takového dokumentu měl židovský občan lhůtu 3 týdnů na to, aby se ohlásil u místní úřadovny Gestapa a následně opustil Sudety. Nejednalo se však o projev dobré vůle ze strany nacistického Německa, spíše o čistě pragmatické, dočasné řešení. Zadržovací, koncentrační tábory zřízené v pohraničí (Most, Ostrov nad Ohří) byly již přeplněné, navíc Hitler doufal, že si židé zvolí (v hojném počtu) cestu do Československa (II. republiky). Následná vlna uprchlíků by mohla zbytky Československa značně destabilizovat. K tomu nakonec nedošlo – ani další, východoevropské státy nechtěly tyto židovské uprchlíky přijmout. Říšské vedení muselo proto do budoucna přijít s novým „řešením“, na něž nakonec došlo během války.

⁹⁷ Markéta LHOTOVÁ, *Synagogy v plamenech. Křišťálová noc 1938 v českém pohraničí*, Liberec 2013, s. 54.

⁹⁸ Tamtéž, s. 57.

4.0 Česká stopa v Liberci

Jak již bylo zmíněno, město Liberec mělo roku 1938 (tzn. před zahájením projektu „Velkého Liberce“) přibližně 45 tis. obyvatel s většinovým podílem Němců (78 %). Češi tedy v celém Liberci tvořili jasnou menšinu – to však neplatí pro jednu konkrétní obec v rámci tohoto okresu. Obec, která se stala až 1. května 1939 pevnou součástí Liberce – Horní Růžodol.

Historie této obce je poměrně spletitá a rozhodně není ambicí a cílem této práce se jí snažit popsat. Pro potřeby této bakalářské práce je potřeba zmínit pouze pár klíčových událostí, které se časově trochu vymezují.

V roce 1859 obec Horní Růžodol rozdělila na dvě oddělené části nová železniční trať (Turnov → Liberec).⁹⁹ Na pravé straně od železnice (čili blíže k Liberci) vyrostl tzv. Český vrch (o kterém bude ještě řeč), přičemž stranu levou nazývali místní Češi „na druhé straně“. České osídlení je široce zastoupeno v obou částech obce (v té pravé je ale ucelenější a početnější).

Obec byla roku 1904 povýšena na městys s oficiálním názvem „Ober Rosenthal“. Ač se místní, česká menšina snažila o prosazení i českého ekvivalentu názvu, až do období I. republiky bude tahat za kratší konec (hlavně díky německému zastupitelstvu, jehož argumentem bylo, že „název Ober Rosenthal je nepřeložitelný“). Snahám české komunity je vyhověno až v roce 1925, kdy je Horní Růžodol zároveň povýšen na město (čili dostal i vlastní, oficiální znak). Navíc se počet Čechů začne po vzniku Československa viditelně zvyšovat, přičemž se Horní Růžodol postupně stává takovou libereckou „baštou Čechů“.

Nebylo tomu ale tak vždycky. Markantní nárůst české populace v Horním Růžodole lze zaznamenat až na přelomu 19. a 20. století. V roce 1880 zde žilo 314 Čechů, což dělá z celkového počtu obyvatel 1 426 pouhých 22 %. Procentuální podíl se navíc při dalším sčítání rapidně snížil, protože v roce 1890 tvořili Češi pouze 5,1 % (134 z 2 626), alespoň co se statistik týče.¹⁰⁰ Češi však neměli v 2. pol. 19. stol v pohraničí lehké postavení. Jejich existence zde byla často podmíněna laskavostí německých zaměstnavatelů a majitelů bytů, znalost němčiny zde byla nutností, nemluvě ani o absenci českých škol v pohraničí (ty vznikají jen velmi pozvolna). Tento tlak ze strany většinové

⁹⁹ SOkA Liberec, fond *Archiv obce Horní Růžodol*, inv. č. 235, č. evd. j. 91, sign. 0.

¹⁰⁰ Viktor LUG, *Die Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Bohmen*, Band IV., s. 404.

národnosti proto často způsobil, že se Češi raději přihlásili při sčítání obyvatelstva k národnosti Německé.

K prvnímu, většímu nárůstu české populace v Horní Růžodolu došlo mezi lety 1900-1910, kdy jejich podíl v obci stoupl na 13,6 % (až o 1 140 osob).¹⁰¹ Toto navýšení koresponduje také s celkovým nárůstem populace v obci samotné, což lze vysvětlit hned několika poznatky. Tím nejzásadnějším je rozšíření místní železniční dráhy na konci 19. století., ke kterému nezbytně patří první místní nádražní budova. Lze zde registrovat nárůst nových podniků, otevře se zde poštovní úřad, samostatná telegrafní síť¹⁰². Je tedy logické, že místní rozvoj infrastruktury a továren vede k poptávce po pracovní síle.

Největší příliv českých obyvatel přichází logicky při vzniku Československa v roce 1918, čemuž dopomáhají např. jazykové zákony, které zavádí na nutnost znalosti českého jazyka na všech úřadech. Tento zákon zapříčinil obrovský nárůst Čechů v pohraničí – přicházejí čeští státní zaměstnanci, úředníci, dokonce i učitelé (Motelkův zákon č. 189/1919 Sb. o menšinových školách). Tento nárůst Čechů v pohraničních oblastech byl i z jistého hlediska účelový – měl posílit vliv Československého národa.

Tento nárůst počtu československých obyvatel se týká i Horního Růžodolu. Ten měl nově celkem 5 797 obyvatel, z toho tvořili Češi 2 955 (51 %), čili lehkou nadpoloviční většinu.¹⁰³ Toto číslo se v rámci posledního, prvorepublikového sčítání posune pouze mírně – počet obyvatel v Horním Růžodole v roce 1930 stoupl na 6 557, z toho 3 439 Čechů (52,4 %) a 2 985 Němců.¹⁰⁴ Nejvíce českých obyvatel zde žilo na tzv. „Českém vrchu“ (někdy taky nazývaném jako „Český trojúhelník, Němci oblasti říkali „Klein Serbien“), který byl ohraničen ulicemi Rochlická (dnešní Milady Horákové), Gutenbergovou (dnešní Melantrichovou) a Dělnickou (která už byla oficiálně součástí sousední obce Rochlice.

Většinu z těchto českých obyvatel Růžodolu tvořila střední a nižší vrstva, co se majetků týče. Pracovali především ve státní správě, např. ve škole či na úřadech (to se týká především Čechů, kteří sem přišli po roce 1918), dále menší živnostníci, především pak dělníci v místních továrnách (textilky), zaměstnanci státních drah, místní pošty apod.

¹⁰¹ Roman KARPAS a kol., *Knihy o Liberci*, Liberec 1996, s. 648.

¹⁰² Tamtéž, s. 549.

¹⁰³ Viktor LUG, *Die Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Bohmen*, Band IV., s. 404.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 404

Co se týče přesnějšího počtu Čechů, kteří v Horním Růžodole zůstali i přes události podzimu 1938, nebyla již v rámci národnostní příslušnosti obyvatel vymezována česká menšina, resp. národní příslušnost, popř. tyto záznamy chybí. Obecní kronika Horního Růžodolu ovšem poskytuje záznamy soukromého sčítání obyvatel uskutečněného německým kronikářem Fritzem Fischerem. Je tedy otázkou, nakolik jsou níže vypsána čísla blízko realitě a jak s nimi lze nadále pracovat. Celkově však bylo při tomto soukromém sčítání (provedeného v listopadu 1938) evidováno 4456 obyvatel, z toho 3347 německých a 1107 českých.¹⁰⁵

Celkově mělo Horní Růžodol na sklonku roku 1938 (čili z důvodů úzce souvisejícími s Mnichovem) celkem 568 nájemníků s více než 2000 rodinnými příslušníky. Přesnější počty nemáme, stejně tak jako národnostní složení těchto uprchlíků. S největší pravděpodobností se však jednalo o Čechy, židy a německé antifašisty.

4.1 Politický vývoj

Až do vyhlášení Československé republiky byly české zájmy v Horním Růžodole (i přes už tehdy početnou menšinu) často ignorovány – a to vzhledem k čistě německému zastupitelstvu obce (jako př. může sloužit ona snaha prosadit do německého názvu obce český ekvivalent). Tehdejší německé zastupitelstvo dokonce odhlasovalo odstranění české vývěsné tabule v obci (prý kvůli pohoršování místních Němců). Toto rozhodnutí je pouze vyústěním tamější, národnostně komplikované atmosféry, která právě často vyústila v diskriminační nařízení ze strany představitelů obce. Situace se ale (nejen) v politickém spektru Horního Růžodolu v následujících letech zklidní.

V polovině června 1919 proběhly v Horním Růžodole obecní volby do zastupitelstva. Čeští kandidáti šli do těchto voleb se svou samostatnou, kandidátní listinou. Z celkového počtu 36 mandátů se podařilo ve volbách získat přesnou polovinu čili 18 mandátů (stejně jako Němci).¹⁰⁶ V zastupitelstvu byl tedy politický vliv národnostně vyrovnaný. Českých mandátů bude ale s dalšími volbami přibývat - např. poslední obecní volby I. republiky v Horním Růžodole byly vypsány na 12 červen 1938, kdy získali čeští kandidáti už 20 mandátů (komunisté jeden, německá sociální demokracie 1 a SdP 14).

¹⁰⁵SOkA Liberec, *Archiv obce Horní Růžodol*, inv. č. 45, kart. *Evidence obyvatel Horního Růžodolu 1908-1942*, sign. H. R. 45.

¹⁰⁶ Roman KARPAS a kol., *Knihy o Liberci*, Liberec 1996, s. 552.

Velmi národnostně symbolická byla pro Horní Růžodol i pozice místního starosty. Tu zastával už od voleb 1923 (až do podzimu 1938) vždy český kandidát.¹⁰⁷ Právě v roce 1923 je tamním starostou zvolen Josef Votoček – vystudovaný účetní, který přišel do Liberce už v roce 1889. Následně zde odkoupil prodělečný hostinec Wilhelmshöhe na rohu Tylovy a Hradební ulice (č. p. 196), který přejmenoval na hostinec „U Votočků“. Ten se stal brzy jakýmsi neoficiálním centrem společenského života českých obyvatel, např. se zde poměrně často pořádali spolkové schůze. Hostinec měl navíc i svůj malý sál, ve kterém cvičili místní Sokolové (od roku 1918 dokonce přibyl i sál velký). Poslední, společenská akce se zde konala ještě v prosinci 1938 (tancovačka).¹⁰⁸ Za okupace mění budova svůj účel – stává se táborem pro místní, německé zajatce. V rámci své starostovské kariéry se Josef Votoček velmi zasloužil i o rozvoj místního, českého školství (o tom ale později).

Votoček je v následujících letech opětovně zvolen – ať už ve volbách 1927 či v roce 1931. O Josefu Votočkovi se vyjádřil druhý náměstek obecního zastupitelstva Josef Wunsch následovně: *„Ač vůdce české většiny, byl starosta Votoček objektivním pracovníkem, takže Češi i Němci musíme mu děkovati za vše, co pro obec vykonal. Povýšení na město, stavba školní budovy a četné jiné vykonané úkoly musí býti připsány k jeho zásluhám. Byl to dobrý člověk, měl srdce pro Čechy i pro Němce.“*¹⁰⁹ V čela obce stál až do své smrti v roce 1932 – pochován je na růžodolském hřbitově. Ve funkci starosty jej nahradil tehdejší první náměstek Josef Kořínek, který zůstane v čele Horního Růžodolu až do konce září 1938, kdy společně s 18 českými zastupiteli opouští jak svou politickou pozici, tak Horní Růžodol.

Výjimečné postavení Čechů se ovšem nikdy nedokázalo přetavit ve stmelení místní české, občansky aktivní komunity. Tomu bránila tedy jak jejich nejednotnost, tak i ekonomická závislost na Němcích.

¹⁰⁷ Viktor LUG, *Die Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Bohmen*, Band IV., s. 415-416.

¹⁰⁸ Roman KARPAŠ a kol., *Knihy o Liberci*, Liberec 1996, s. 551-552.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 551-552.

4.2 „Boj o českou školu“

Právě pod tímto názvem je uváděna snaha místní české komunity o zřízení české školy v Horním Růžodolu. Toto téma mělo tendence budit mezi místními Němci a Čechy národnostní spory – jinak bylo obecně soužití obou národů v obci klidné.

Jak již bylo řečeno, českých rodin v obci postupně přibývalo. Pokud bylo součástí rodiny ještě dítě školou povinné, muselo (až ro roku 1886) navštěvovat obecné školy v sousedních obcích (nejbližší v Rochlicích a Janově Dolu). Právě v roce 1886 se německé zastupitelstvo zasloužilo o to, že byla v Horním Růžodole zřízena německá obecná škola – výuka v ní je zahájena k 2. 1. 1887. O školu byl enormní zájem (což bylo vzhledem k narůstající populaci v obci logické). Jenom do doku 1903 měla škola už tři ročníky učící se paralelně ve dvou třídách (třídy chlapců a dívek odděleně).

Podobné požadavky vnesla i česká komunita v obci – do jejího čela se postavili jistí manželé Patočkovi. Ti v roce 1893 podali oficiální žádost o zřízení dvojtřídní soukromé školy Ústřední matice školské v jejich domku, na město. Proces urychlil i rychlý přístup zemské rady, která návrhu ještě téhož roku vyhověla. Problémy a obstrukce nastaly až při jednání s městským, německým zastupitelstvem. To „házelo klacky pod nohy“ této iniciativě dalších pět let¹¹⁰ – až po těchto obstrukcích byla schválena příslušná přestavba domku. Iniciativu podpořilo dalších 43 rodičů, kteří podepsali žádost o zřízení této české školy. Údajným důkazem toho, pod jakým tlakem tito rodiče byli, je fakt, že 17 rodičů svůj podpis z listiny postupně stáhlo. Místní kronika tento incident vysvětluje tak, že se pravděpodobně jednalo o nátlak ze strany německých zaměstnavatelů a majitelů bytů. Toto vysvětlení se však nepodařilo podložit dalším pramenem – není tedy zcela jasné, zda se v tomto případě skutečně jednalo o vydírání. Časté byly v těchto případech i různé formy „pozitivní motivace“, které obě strany rády využívaly – např. podplácení (výlety či obědy zdarma, školní pomůcky atd.). Každopádně stažení těchto podpisů se ve výsledku ukázalo jako klíčové – znamenalo to pozastavení vyřizovací fáze a celá iniciativa se pozastavila.

Události se daly do pohybu až dalším navýšením počtu českých obyvatel v obci, kdy už bylo zřízení místní, české školy nezbytností – a to hlavně kvůli ústavě z roku 1867 (v té je psáno, že při určitém počtu národnostně-menšinových dětí je povinností obce zřídit pro tuto menšinu jejich vlastní školu). A tak zemská rada schvaluje zřízení zcela nové, jednotřídní, české, obecné školy v Horním Růžodole v roce 1901. Původní plán

¹¹⁰ Kateřina VOMÁČKOVÁ, *Boj o českou školu v Horním Růžodole*, Liberec 1994, s. 12.

zřídít tuto školu v již existujícím, dřevěném pavilonu byl pro jeho chatrný stav nakonec odvolán – budova musela být tedy nejprve rekonstruována. První zápis českých žáků tak proběhne až o čtyři roky později – celkem jich bude 167.¹¹¹

K dalšímu posunu z hlediska českého školství v Horním Růžodolu dochází až po vyhlášení Československé republiky, konkrétně v roce 1919. Tehdy byla zřízena místní, česká měšťanka. Ani tentokrát však není zřízena zcela nová budova čistě pro účel školy – nedostatek místa navíc způsobí, že některé třídy této měšťanky musely být přesunuty do budovy školy německé (dnešní ZŠ U školy). Místní Češi se dočkají až 22. října 1933, kdy je slavnostně otevřena budova Masarykovy školy obecné a měšťanské v Komenského ulici (dnešní Gymnázium na Jeronýmově).¹¹² Velkou zásluhu na tomto projektu nesl starosta Horního Růžodolu, Josef Votoček a starosta Liberce, Čech Carl Kostka.

S nástupem roku 1938 se ale napětí v pohraničí stále více a patrněji stupňovalo, nejedna česká rodina se necítila v bezpečí. Počty českých dětí navštěvující školy v pohraničí klesal – rodiče o děti měli strach, tak je raději posílali do škol „vnitrozemských“. Nedostatek žáků v českých školách způsobil jejich zavření ještě před diktátem z Mnichova. Z pohraničí prchali i čeští učitelé – především ale odešel školní inspektor pro liberecký okres, což tehdy znamenalo, že osudy jednotlivých škol v pohraničí měly v rukách teď jejich ředitelé a učitelé. Kromě již dříve zmíněných učitelů, kteří kvapem pohraničí opouštěli (a klíče od škol mnohdy svěřovali německým úřadům) jsou tu i ti, kteří přesunuli pole své působnosti do vnitrozemí (nejčastěji do Turnova). S tímto přesunem občan nastával ale problém logistický, kdy nebyly k dispozici prostředky na přesun školního vybavení.

Dne 15. září 1938 bylo navíc v celém Liberci vyhlášeno stanné právo – okamžitě byl tento rozkaz rozšířen na celý okres. Dle pamětní kroniky města Horního Růžodolu lze konstatovat, že provizorní uzavření místních škol nastalo 24. září – pouze však na jeden týden. Důvodem tohoto chvilkového uzavření byl tristní nedostatek českých žáků, z nichž většinu už odvážely rodiny z pohraničních oblastí. Tehdy panovalo přesvědčení, že se nálady a poměry uklidní – vyučování mělo být obnoveno následující týden, tj. 3. října. Při dnešním, zpětném pohledu je už zřejmé, že ke zklidnění nedošlo (ba naopak),

¹¹¹ SOKA Liberec, fond *Obecná škola (česká) Horní Růžodol*, Školní kronika 1906-1922.

¹¹² Roman KARPAŠ a kol., *Knihy o Liberci*, Liberec 1996, s. 551.

tudíž vyučování v plánovaném datu obnoveno nebylo. V kronice je pouze poznámka od místního učitele, Zdislava Mazáčka: „Všichni jsme byli na útěku.“¹¹³

Právě učitel Z. Mazáček hrál klíčovou roli při pokusu o záchranu české školy. Dozvěděl se o plánovaném přesunu některých místních škol do Turnova (resp. školního vybavení a nábytku), proto se ihned vydal sehnat nákladní auto. Poštěstilo se až při oslovení místního policejního ředitele Bandy, který pro tyto účely zapůjčil škole nákladní auto. Dle kroniky zapůjčil policejní ředitel nákladní auta i za účely záchrany vybavení a knih z dalších škol. Stěhování školy v Horním Růžodolu proběhlo ve dvou fázích – první proběhla 6. října, kdy Z. Mazáček, místní školník a zbytky dětí pomáhali naložit knihy z učitelské a žákovské knihovny, ústřední archivy školy, celou ředitelnu, obrazy, zeměpisný kabinet a věci nejvyšší hodnoty z kabinetu přírodovědeckého – právě hodnota věcí tady hrála přirozeně prioritní roli.

Dle dostupných informací se všechny zachráněné věci z růžodolské školy převezly do dívčí měšťanské školy v Turnově. Ihned po složení těchto věcí na půdě turnovské školy se nákladní auto vydalo (ve 2. fázi stěhování) opět do Liberce. Druhá cesta opět do Turnova proběhla ještě večer téhož dne. Při večerní cestě měli údajně potkat postupující československou armádu směrem z Liberce. To se nakonec stalo pro celou posádku nákladního auta znamením, že má dojít k obsazení pohraničí – proto už se napotřetí do Liberce nevrátili (napovídaly tomu údajně i některé výpovědi na poslední chvíli prchajících Čechů, které po cestě posádka auta potkávala). Dle dostupných pramenů chtěl ještě učitel Mazáček v rámci třetí cesty školu uklidit a předat klíče obecnímu úřadu.

Co se týče osudu Masarykovy školy v Horním Růžodole, podařilo se vypátrat minimum informací. Po příchodu Němců byla zamčená škola násilně otevřena, vyrabována, zbylé předměty (např. lavice) byly poničeny. Knihy, které nebylo možno z kapacitních či jiných důvodů naložit, byly spáleny ve sklepě školy. Konkrétnější zprávy o měšťanské a obecné škole nemáme, dá se však předpokládat, že je potkal obdobný osud.

Osudy rodin, které se rozhodly zůstat v pohraničí, jsou pak plně podřízeny německému vedení. Děti z těchto českých rodin byly nuceny navštěvovat školy německé – ty české byly samozřejmě všechny zrušeny (včetně škol v Horním Růžodolu), a to bez výjimek. Mnohdy však ani nebylo potřeba školy zavírat – jak již bylo řečeno, útky českých rodin z pohraničí už na podzim 1938 způsobovaly zavření českých škol z důvodu

¹¹³ SOKA Liberec, fond *Archiv obce Horní Růžodol*, inv. č. 235, č. evd. j. 91, sign. 0.

nedostatku žáků. Německou zprávou bylo nadále bráněno českým rodinám, které v pohraničí zůstaly, aby posílaly své děti do škol v II. republice – s výjimkou vyššího školství (tam bylo ale zapotřebí získat svolení příslušného landráta). Dělo se tak na základě vyhlášky říšského místodržitelství z 12. prosince 1938.

Problémem se pro české děti v německých školách stal přirozeně jazyk. Mnohdy nedostatečná jazyková vybavenost bránila řádnému studiu těchto žáků v německém jazyce. Němci proto v tomto případě zřizovaly při školách tzv. školy přechodné (Übergangsklassen) a školy zvláštní (Sonderklassen). Třídy v těchto školách sloužily primárně ke zlepšení úrovně německého jazyka pro české žáky. Další podmínkou pro dokončení škol bylo oficiální „přihlášení se k němectví“.

4.3 „Poslední týdny Horního Růžodolu“

Přesně tak je pojmenována poslední kapitola kroniky Horního Růžodolu. Výpověď ve stručnosti popisuje vývoj politické situace a její dopady na sociální vývoj v rámci posledních týdnů Horního Růžodolu:

„Politická situace ve střední Evropě stala se po zabrání Rakouska Německem kritickou. Přesto se však zpočátku zdálo, že i tato nebezpečně kritická situace bude šťastně překonána, že Hitler se spokojí s připojením rakouských Němců k říši. Bohužel, bylo to jen zdání! Brzo se ukázalo, že je teprve na počátku své cesty k cíli vytyčenému ve své neblahé knize „Mein Kampf“. Proto přišel 21.květen a sjezd Henleinovců v Karlových Varech, kde byly odhlasovány požadavky pro Čechy naprosto nepřijatelné.

Po celé léto byla vláda v nepřetržitém, vysilujícím vyjednávání s předáky SdP, snažíc se o smírné řešení. Zástupci Henleinovy strany byli však neústupní, neboť k smíru, jak se brzy ukázalo, nesmělo dojíti.

Mezitím se naši Němci zcela otevřeně hlásili k ideám Třetí říše a situace stávala se beznadějnou. Tu přichází do Čech anglická mise lorda Runcimana, aby se pokusila o zprostředkování a rozhodla, na které straně je právo. Bohužel, tato mise způsobila více zla nežli užitku. Zřejmě dopřávala více sluchu křiku Němců nežli spravedlivým a věrným výkladům Čechů.

Němci se ovšem radovali, Češi bylo zklamáni. Koncem srpna Runcimanova mise odjíždí, nenacházejíc konkrétních návrhů na řešení československé krize.

Počátkem září je situace napjatá na míru největší. Vše čeká na ohlášenou řeč Hitlerovu v Norimberce, stanovenou na 12. září 38 v 7 hodině večerní. Tato řeč měla rozhodnouti již o míru nebo válce. Odváží se Hitler sáhnouti na Československo?

A tak přichází 12.září 1938 – ortel smrti nad Československem.

Obsah Hitlerovy řeči byl takový, že se ještě v noci od amplionů vyhrnuli němečtí občané do ulic, aby uvolnili svým citům v nenávisti ku všemu českému a svému poblouznění na zájem v Třetí říši.

U nás v Horním Růžodole byl celkem klid. Ti, kdo se chtěli vybouřiti, odešli do sousedního Liberce, ač i tam státní policie udržela snadno pořádek.

Události, které následovaly po výhružné řeči Hitlerově v Norimberce, hnuly se jako lavina zkázy na nešťastné Československo. Srdce se svírá a ruka se chvěje při psaní těchto řádků, pohřebního toho proslovu nad ubohým Horním Růžodolem!

A do těchto pohnutých dní spadá druhá těžká rána naše – vzpomínka na toho, kdo nám před rokem odešel, vzpomínka na T. G. Masaryka. Dne 13. září měla být na sokolském cvičišti.“¹¹⁴

Poslední strana kroniky zmiňuje plánované oslavy 13. září 1938, jestli k nim však došlo, není zřejmé. Záznamy od října 1938 po duben 1939 chybí – pak následoval 1. květen 1939, kdy se Horní Růžodol stává pevnou součástí „Velkého Liberce“.

4.4 Liberec pod hákovým křížem

Zprávy z Mnichova ohlásil libereckým občanům říšský rozhlas hned 30. září 1938, přičemž se informace do několika hodin rozšířila po celém městě. I vzhledem k tomu, že Liberec byl národnostně převážně německým městem a zároveň jedním z center sudetoněmecké separatistické politiky, lze tušit, že reakce byly velmi pozitivní. Město se do několika dní ozdobilo prapory a hákovými kříži, zatímco výkladní skříně a okna vyplňovaly portréty dvou „spasitelů“ – Konrada Henleina a Adolfa Hitlera.¹¹⁵ Nadšení místních obyvatel bylo tak velké, že jeden z říšských funkcionářů ho přirovnával k tomu ve Vídni, po Anšlusu Rakouska (ba dokonce i větší).¹¹⁶ Není tedy divu, že se německým vojákům v Liberci líbilo.

Celé vedení Liberce (v čele se starostou Rohnem) mezitím horečně plánovalo uvítací akci říšských vojsk, které se mělo uskutečnit 8. října.

Tedy do Liberce dorazila armádní skupina Fedora von Bocka – tu vítal v rámci oficiální, městské delegace např. starosta Rohn a továrník Theodor Liebig. Část z této armádní skupiny se ubytovala v libereckých kasárnách, zbytek pokračoval v pochodu (směrem na Jablonec nad Nisou). 8. říjen končil památným projevem K. Henleina na nově přejmenovaném „Hitlerově náměstí“ (dříve Staroměstské), ve kterém apeloval na obyvatele Liberce, aby byli „připraveni pro svobodu obětovat vše.“¹¹⁷

V rámci procesu začleňování Sudet do říše navštívili Liberec i někteří vyšší nacističtí pohlaváři – např. říšský vůdce SS Heinrich Himmler, který zde chtěl provést nábor do řad SS – z Liberce se ale hlásila většina mužů do jednotek SA.¹¹⁸ 5. listopadu se navíc při příležitosti postupného „včleňování SdP do NSDAP“ přijel do Liberce podívat

¹¹⁴ SOKA Liberec, fond *Archiv obce Horní Růžodol*, inv. č. 39, č. evd. j. 39, sign. 0.

¹¹⁵ Robert KVAČEK a kol., *Liberec*, Praha 2017, str. 44.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 298.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 299.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 300.

Hitlerův zástupce Rudolf Hess. Liberecké noviny „Reichenberg Zeitung“ otiskly den předem článek, ve kterém vyzývaly, aby „se všichni obyvatelé shromáždili na příjezdových cestách, Liberec byl slavnostně vyzdoben, majitelé domů a nájemníci vyzdobili domy a okna a učitelé přivedli školní mládež do předních řad u příjezdových cest.“¹¹⁹ Jednalo o jeden z posledních článků, které tyto noviny otiskly. Podobně, jako se SdP stávalo součástí větší NSDAP, tak se „Reichenberg Zeitung“ stával součástí oficiálního deníku „Die Zeit“. 17. listopadu dorazil do Liberce Baldur von Schirach za účelem začlenění sudetské mládeže do Hitlerjugend, což samotná mládež přijímala s nadšením (jako ostatně jakékoliv prohlášení od „osvoboditelů“).

Největší senzaci ale bezesporu způsobila plánovaná návštěva Adolfa Hitlera v Liberci 2. prosince 1938 v souvislosti s kampaní k doplňujícím volbám do říšského sněmu – jednalo se sice o „formální instituci“, která byla de facto plně podřízena vůdci, měla se ale doplnit o zástupce z říšské župy. Toto byl velmi chytrý tah říšského ministra propagandy Goebbelse, který tímto vlastně dával najevo obyvatelům župy, že jsou „srdečně přivítáni v říši“ a že jsou její plnohodnotnou součástí.

Celá Hitlerova návštěva v Liberci byla naplánována do nejmenších detailů. Přichystány byly všechny zvony, ulice plné nadšených místních, nad městem kroužila vzducholod' Zeppelin. Dle plánu navštívil vůdce nejprve místní muzeum, následně se vydal na městskou radnici, kde jej přijal starosta Rohn. Celý den končil večerním projevem k davu přibližně 20 000 nadšených posluchačů. Obsahem této řeči bylo především shrnutí historie sociálního nacionalismu a Velkoněmecké říše. Ještě téhož večera Hitler z Liberce odjíždí, lidé však z jeho návštěvy žijí ještě následující dny.¹²⁰

Kontrastem vůči slavnostním a majestátním příjezdům říšských pohlavárů do Liberce jsou ale i nově nastolené represe – zejména vůči židovskému obyvatelstvu, které se rozhodlo v Liberci zůstat. V čele těchto represí stála tajná státní policie (Gestapo), která měla v Liberci velitelství (odpovědné tomu německému v Drážďanech), které do konce roku 1938 zatkl nad 2500 osob, jejichž jména dodali místní henleinovci na několika seznamech. Tito lidé končili v koncentračních táborech (Dachau, Sachsenhausen atd.). SdP ještě za své existence navíc místní správě podala návrh, aby se podobné pracovní tábory zřídily i na území župy (včetně okolí Liberce), k tomu ale nikdy nedošlo.¹²¹

¹¹⁹ *Der Stellvertreter des Fuhrers in Reichenberg*, Reichenberg Zeitung, 4. 11. 1938, s. 1.

¹²⁰ Robert KVAČEK a kol., *Liberec*, Praha 2017, s. 302.

¹²¹ Tamtéž, s. 300.

Mezi nejradikálnější, represivní antisemitská opatření patřilo určitě již v práci zmíněné pálení synagog v rámci „křišťálové noci“. 20. listopadu je na rozkaz okresního hejtmána pozastaveno uzavírání sňatků s jakoukoliv osobou židovského původu. Na konci prosince 1938 (tentokrát z nařízení Říšského ministerstva vnitra) jsou implementovány v rámci říšské župy Norimberské rasové zákony. Židům je tedy omezeno právo pobytu na veřejnosti, nadále musí přihlásit veškerý svůj movitý majetek. Od 1. ledna 1939 navíc začíná platit na území župy Říšský občanský zákoník a zákon na ochranu německé krve a cti. Na konci roku 1939 je v rámci „Nařízení o využití židovského majetku“ (z 3. prosince) ukončena hospodářská činnost všem Židům. Po těchto represích není tedy překvapivé, že ke konci roku 1939 zůstalo v Liberci pouze několik desítek Židů.¹²²

Perzekuovány byly samozřejmě i spolky jako nedílná součást veřejného života všech Čechů, Němců i Židů. V rámci kontroly spolků byl založen při říšském místodržitelství speciální úřad: Likvidační a prolongační komisariát pro organizaci (Stillhalterkommissar für Organisationen). V Sudetské župě vykonával tento úřad velmi horlivý nacista Albert Hoffmann. Bez jakýchkoliv zevrubnějších kontrol se zakázala většina spolků českých, německých, sociálnědemokratických, komunistických a židovských. V rámci německých proběhly kontroly přísnější – mnoho z nich je začleněno do říšskoněmeckých organizací, zbytek poškrťán. Povolovaných spolků zbylo minimum – přibližně 20 % jejich původního počtu. Jejich stálá existence byla ale podmíněna několika pravidly: dosazení nového vedení (odsouhlaseného NSDAP), neustálý stranický dohled, zavedení „vůdcovského principu“, přijímání pouze členů árijského původu atd.

Nové pořádky postihly i místní kulturní život Čechů. Uzavřeny jsou všechny veřejné knihovny (přes 13 000 zneprístupněných svazků). Velký zájem je o ideologizaci místního divadla – ta byla vedena propagandistickou kanceláří (zřízenou v rámci župního vedení) v čele s Franzem Höllerem a Říšskou divadelní komorou. Právě v této divadelní komoře museli působit všichni místní provozovatelé a umělci – podmínkou jejich přijetí byl (mimo jiné) také árijský původ. Ideologizace se také nutně dotknula i školství – i když zde byla vedena mírnějším tempem. Většina místních učitelů byla už před zářím 1938 většinou nacionálně orientována (jinak by utekli), nové pořádky jim proto vyhovovaly. Vedení župy se aktivně snažilo o jejich důsledné školení.

¹²² Robert KVAČEK a kol., Liberec, Praha 2017, s. 301.

Místní vedení se mohlo chlubit domnělým „vymýcením nezaměstnanosti“, které bylo ohlášeno v květnu 1939. Občanům Liberce byla aktivně nabízeny pracovní pozice v Říši, podporovala se však i tvorba pracovních příležitostí v župě – např. 1. prosince 1938 byly zahájeny práce na nové dálnici, která měla vést směrem z Mnichova přes Cheb, Žatec, Most, Teplice – až do Liberce. Dálnice však nebyla nikdy dokončena, důvodem je začátek válečného konfliktu. Zmiňme ale i zvýšení finanční podpory pro nezaměstnané a oproti župě nadprůměrným platům. To bylo ale žádoucí, vzhledem k tomu, že se cena spotřebního zboží v župě poměrně znatelně zvyšovala. Důvodem byly kupující z Říše, kteří jednak využili nižších cen v župě a jednak podhodnoceného kurzu koruny vůči marce.¹²³

¹²³ Robert KVAČEK a kol., *Liberec*, Praha 2017, s. 308.

4.4.1 Doplnující volby do říšského sněmu 1938 v Liberci

Jak již bylo řečeno, říšský sněm se stal po nástupu Hitlera k moci pouze jakýmsi „mechanismem na zvedání rukou“, jednalo se o velice formální instituci. Přesto se na počest doplňujících voleb Liberec opět vyzdobuje ulice i výlohy portréty vůdce i vlajkami se svastikou – většina těchto „dekorativních předmětů“ byla již vystavena od návštěvy vůdce v Liberci.

Volby byly v Liberci naplánovány na 4. prosinec 1938. Není překvapením, že ke svobodným volbám měly tyto opravdu daleko. Volit nesměly židovští obyvatelé a lidé narození před rokem 1910.¹²⁴ K dispozici byla voličům pouze jediná kandidátní listina NSDAP. Na volebních lístcích šlo zaškrtnout velké políčko „Ja“ (souhlas) nebo o poznání malé políčko „Nein“ (nesouhlas) v rámci otázky, zda „se hlásí k Adolfu Hitlerovi, osvoboditeli Sudet“. Volební lístky byly bílé, Češi dostali ale zelené – župnímu vedení šlo o to, aby bylo poznat, že pro tuto jednotnou hlasovací kandidátku hlasovali i místní Češi. České volební lístky byly mimo jiné doplněny druhou otázkou, zda „chtějí být loajálními občany nového státu, plnit své povinnosti, a proto hlasovat pro Vůdce a říšského kancléře.“ Proti Čechům se celkově zvolil umírněný přístup, co se těchto voleb týče – protože jak již bylo řečeno, vedení župy je potřebovalo na své straně. V průběhu propagandistické kampaně se po nich vyžadovala „loajalita a kladné splnění volební povinnosti“ výměnou za „práci a chléb“. Kdo by se však postavil říši, ponese si následky. „Die Zeit“ otiskl 20. listopadu následující zprávu: „Kdo nám neporozumí a postaví se proti nám, bude v nás mít nepřítele.“¹²⁵

Výsledky těchto „voleb“ nejsou žádným překvapením. Celková volební účast se pohybovala (dle oficiálních zpráv) kolem 99,5 %. V celé župě hlasovalo přes 80 % voličů pro schválení kandidátky NSDAP. V Liberci bylo toto číslo ještě vyšší – celkem 25 643 hlasujících, z toho 25 511 souhlasných lístků, 94 nesouhlasných a 38 neplatných.¹²⁶ Jak již bylo naznačeno, neměly tyto volby žádný praktický význam – na druhé straně je ale třeba vyzdvihnout úspěch říšské propagandy, která dokázala většinu přítomných Čechů (většinou tedy zastrasováním) donutit vhodit nacistické kandidátce svůj hlas.¹²⁷

¹²⁴ Robert KVAČEK a kol., *Liberec*, Praha 2017, s. 302.

¹²⁵ Tamtéž, s. 302.

¹²⁶ Tamtéž, s. 302.

¹²⁷ Jaroslav PAŽOUT – Kateřina PORTMANN a kol., *Ve stínu války: Protektorát Čechy a Morava, Slovenská republika, Říšská župa Sudety a další odtržená československá území v letech 1938/39-1945*, Praha 2019, s. 15.

4.4.2 Rok 1939 v Liberci

Volbami v prosinci 1938 skončilo v Liberci prvotní období nadšení ze svého „osvoboditele“ a přišlo kruté vystřízlivění. Samotný Henlein napsal prostřednictvím deníku „Die Zeit“, že „uznává některé vážné sociální problémy některých libereckých rodin“ a dokonce, že „jeho sudetoněmečtí soukmenovci měli až příliš „idealistické představy“ o tom, co přijde z Říše“.¹²⁸

Do Liberce totiž v roce 1939 přicházeli další a další říšští úředníci a funkcionáři. Ti zprvu jednali „v přátelském duchu“ a byli ochotni se se sudetskými funkcionáři dělit o své zkušenosti a poznatky, nebylo tomu tak ale věčně. Někteří Henleinovi nejbližší spolupracovníci, kteří mu pomáhali s výstavbou nové správy v župě, začaly být považováni za „ideologicky podezřelé“ – a tak je sebralo Gestapo. Ve vší platnost vstoupily říšské zákony v župě 1. července 1939.¹²⁹

Zřejmé je, že říšská župa Sudety začala s Říší sdílet i zahraniční politiku, což se také nutně musí promítnout do dění v Liberci – i když ne tak viditelně, jak by se mohlo zdát. Prvními, vážnějšími událostmi týkajícími se zahraniční politiky bylo anektování zbytku Československa v březnu 1939 a vyhlášení „Protektorátu Čechy a Morava“, což samozřejmě většina Němců v župě vítala. Nic dalšího však nenasměřovalo tomu, že by se měla blížit válka. Přeorientování výroby na zbrojní nebylo pokládáno jako předzvěst válečného konfliktu, ani jistá militarizace v župě. Tehdy byly tyto změny v rámci župy vnímány spíše jako „nástroj zjednávací Říše mezinárodní respekt“ a liberečtí Němci teď mohli mít pocit, že jsou součástí tohoto procesu. Navíc zde sehrál roli i fakt, že neustále pracuje říšská propaganda, která nově šíří i „protipolské smýšlení“.

Jedním z rozhodujících ukazatelů pro zachycení těchto změn se stalo zavedení přidělového systému na území župy 27. srpna 1939. Prvotně se „všeobecná povinnost potravinových lístků“ týkala většiny potravin, uhlí, mýdla, textilu a vody – stále bylo tedy možné např. ovoce, zeleninu, chléb a mouku nadále volně kupovat. Po vypuknutí války se ale ani tyto položky přidělovému systému nevyhnuly. Vydávaly se převážně na měsíc a zahrnovaly konkrétní počet daných potravin – specifický pro rozdílné kategorie věkové, národnostní i profesní.

1. září 1939 zahájilo Německo útok na Polsko, čímž definitivně začíná II. světová válka. Tu pocítili liberečtí obyvatelé především na základě branné povinnosti z řad mužů.

¹²⁸ Robert KVAČEK a kol., *Liberec*, Praha 2017, s. 303.

¹²⁹ Roman KARPAŠ a kol., *Knih o Liberci*, Liberec 1996, s. 560.

Na druhou stranu – do armády wehrmachtu se hlásili liberečtí obyvatelé už na jaře 1939.¹³⁰ Jednalo se o muže do věku 45 let, vojenský výcvik nebyl podmínkou, tím si mohli teprve projít (stejně tak jako „ideologickou výchovou“). Do války připravovala říše i mládež skrze organizaci Hitlerjugend. Nejednalo se však pouze o brannou povinnost – ve městě byla pravidelně Civilní leteckou ochranou (od 1. září) vypínána elektřina, byl vydán zákaz poslechu zahraničních radiových stanic, následovalo zvýšení daní. Nezaměstnanost způsobená narukováním mužské části obyvatel do německé armády byla také potíží. V rámci tohoto problému byly povolány ženy – zatím tedy ve veřejných službách a městské dopravě.

Začátek války byl většině nově narukovaných vojáků wehrmachtu ze sudetských řad interpretován jako „vzpomínka na Velkou válku“.¹³¹ Právě tu pocítili liberečtí občané poměrně silně – tehdy se jim rozplynul sen o německé dominanci v Rakousku, a tudíž sen o připojení českého pohraničí k nové říši. I nepřátelé byli z většiny stejní – Francie a Velká Británie. Navíc se ve městě začínají objevovat první ranění z fronty, čímž se běžné obyvatelstvo Liberce poprvé setkává s hrůzami nově vypuklého konfliktu. „Die Zeit“ (který nabral velmi ostrý, válečný ráz) prohlašoval, že první vojáci zemřeli „ve jménu vůdce“. Rychlá porážka Polska ovšem v mnohých vzbuzovala novou naději, že bude dosaženo rychlého vítězství. Libercem se navíc na konci roku 1939 nesla milná zpráva, že v Anglii došlo ke státnímu převratu a nyní je jen otázkou času, kdy dojde mezi Německem a Spojenci k podepsání mírových dohod.¹³²

Vánoce roku 1939 byly nezvykle tiché. Liberečtí byli zvyklí scházet na společně na náměstí, oslavovat příchod nového roku – zkrátka slavit společně a velkolepě. Tento vánoční večer je v Liberci ale všude ticho, nikde se nesvíí (elektřina je vypnutá), v celém Liberci byl radikální nedostatek topiva. Nemluvě ani o štědrovečerní večeři, který byla skromnější než kdy dříve.¹³³

¹³⁰ Robert KVAČEK a kol., *Liberec*, Praha 2017, s. 308.

¹³¹ Tamtéž, s. 308.

¹³² Roman KARPAŠ a kol., *Kniha o Liberci*, Liberec 1996, s. 558.

¹³³ Tamtéž, s. 559.

Závěr

Hlavním cílem této práce bylo popsat dění v pomnichovské župě Sudety a jak tyto události promluvily do místních, regionálních dějin Liberce. Právě ty jsou dány v komparaci s celkovými dějinami župy. Součástí tohoto cíle bylo nadále postihnout dění v Liberci optikou jak českou, tak německou – zároveň se pokusit o zachycení nálad obou národnostních skupin a zmapovat jejich případné další osudy (útěky, setrvání v pohraničí atd.). V tomto případě by se mohlo zdát, že Liberec v tomto nebyl nikterak zvláštní výjimkou. Jakožto velké, pohraniční město s většinovým německým osídlením nijak dějinně nevybočoval z řady dalších, sudetských měst v pomnichovské éře. Pokud se ale podíváme na vývoj v některých menších obcích, které byly ještě před 1. květnem 1939 samostatné, zjistíme, že ne vždy byli Češi v pozici národnostní menšiny, jako tomu bylo např. v Horním Růžodole. Většinové, české zastoupení se dokonce zásadním způsobem zasloužilo o vznik nových, českých škol v tomto regionu – a to i přes nelibost německého městského zastupitelstva. Právě křížení zájmů českého, občansky aktivního obyvatelstva s německým zastupitelstvem v Horním Růžodolu (např. ohledně založení české, obecné školy) je příkladem česko-německých sporů v rámci konce 30. let v československém pohraničí. Jak ale popisuje městská kronika Horního Růžodolu, byly takovéto národnostní spory na lokální úrovni pouze výjimkami a k dalším, větším incidentům mezi Čechy a Němci nedocházelo – a to ani po Hitlerově projevu v Norimberku 12. září 1938.

Češi při sobě na této lokální úrovni drželi velmi pevně, tak to alespoň prezentuje místní kronika. Právě z ní víme, že společenský život v Horním Růžodole byl, co se české strany týče, velmi pestrý a bohatý. Místní komunita občansky aktivních rodin (Votočkoví, Patočkoví a další) a jejich přátel se scházeli pravidelně, navazovali společenské styky a zasadili se o rozvoj českého, společenského života v Horním Růžodole. Společně postupovali i při vznášení požadavků týkajících se zřízení české, místní obecní školy. Nic na tom nezměnil ani pomnichovský vývoj, kdy se např. podařilo zachránit a přesunout školní nábytek a další pomůcky z libereckých škol do škol ve vnitrozemí – právě díky vzájemné, nezištné pomoci čs. obyvatel (v tomto případě v podobě propůjčení nákladního auta policejním ředitelem Bendou).

Soudím, že se mi podařilo popsat dění pomnichovského období optikou jak německou, tak českou, co se libereckého regionu týče. Jako největší úskalí se ukázalo sledování počtu českých a židovských obyvatel po roce 1939 v okolí Liberecka, kde se cifry pohybují pouze v přibližných číslech.

Druhým cílem bylo pak uvést čtenáři práce tyto regionální dějiny do širšího, dějinného kontextu let 1938-1939, kdy byly představeny dějiny župy z hlediska správního a sociálního vývoje. V rámci dějin německé správy nad župou Sudety (jak bylo již tematizováno v textu práce) bylo mnohdy velmi složité se orientovat a následně ji v práci srozumitelně a stručně interpretovat. Tento fakt se poměrně znatelně rozcházel s mou původní představou o fungování říšské správy v Sudetech. Ta vycházela z předpokladu logicky strukturované, pevně dané hierarchie jednotlivých úřadů a jejich župních instancí, jejichž byrokratické řízení je celkově zjednodušeno pro efektivnější a rychlejší správní úkony. Právě takto se prezentuje onen dokonalý, správní celek župy dle říšského ideálního modelu, kde jsou pravomoci stranické a státní v rukou jediné osoby (v tomto případě K. Henleina). Mnohdy jsou ale ve vyhraněných kompetencích jednotlivých úřadů utvářeny nepochopitelné výjimky vytvářející kompetenční a strukturální zmatek. Jako příklad uvedu policejní dohled nad vládním okrskem Ústí nad Labem, který jako celek spadá pod vyššího vůdce SS v Norimberku s výjimkou okrsků Broumov a Turnov. Dalším takovým příkladem mohou být velitelství pořádkové a bezpečnostní policie v Liberci, přičemž velitelství pořádkové policie je odpovědné velitelství úseků Opava, Ústí nad Labem a Karlovy Vary. Velitelství bezpečnostní policie se také zodpovídají pobočky v Opavě a Karlových Varech, nikoliv však pobočka Ústecká. Tyto nepochopitelné výjimky v pravomocech, co se odpovědnosti jednotlivých poboček týče, ve mně vytváří dojem správního chaosu, nikoliv pořádku.

Použitá literatura a prameny

Archivní prameny:

Archiv města Ústí nad Labem, fond *Landrát Ústí nad Labem*, k. 2, evid. č. 12.

SOkA Liberec, *AM Liberec*, kart. 55-56, sig. Gd 281/1904.

SOkA Liberec, *Archiv obce Horní Růžodol*, inv. č. 45, kart. Evidence obyvatel Horního Růžodolu 1908-1942, sign. H. R. 45.

SOkA Liberec, fond *Archiv obce Horní Růžodol*, inv. č. 39, č. evd. j. 39, sign. 0.

SOkA Liberec, fond *Archiv obce Horní Růžodol*, inv. č. 235, č. evd. j. 91, sign. 0.

SOkA Liberec, fond *Landrat Liberec*, inv. č. 367, kar. 79.

SOkA Liberec, fond *Obecná škola (česká) Horní Růžodol*, Školní kronika 1906-1922.

Tištěné prameny

Reichenberg Tagesbote, *Brand im Reichenberg*, 10. 11. 1938.

Reichenberg Synagoge in Flammen: Nur die Mauern stehen noch – die Bevölkerung protestiert gegen den jüdischen Mordanschlag. Die Zeit. 11. 11. 1938.

Der Stellvertreter des Fuhrers in Reichenberg, Reichenberg Zeitung, 4. 11. 1938.

Literatura:

BARTOŠ, Josef, *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938-1945*, Praha 1978.

BENDA, Jan, *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938-1939*, Praha 2013.

BIMAN, Stanislav, *Naplněný generační sen: Utvoření Velkého Liberce*, in: *Fontes Nisae = Prameny Nisy*, Liberec 2012.

BRANDES, Detlef, *Sudetští Němci v krizovém roce 1938*, Praha 2012.

CIHLÁŘ, Jiří, *Sudetoněmečtí demokraté, antifašisté a Orlickoústecko*, Ústí nad Orlicí 1995.

CHOCHOLOUŠKOVÁ, Hana – LHOTOVÁ, Markéta, *Zmizelé Čechy*, Praha 2010.

GEBEL, Ralf, *Domů do říše*. Konrád Henlein a říšská župa Sudety (1938-1945), Praha 2018.

- GEBHART, Jan, *Migrace českého obyvatelstva v letech 1938-1939*, Český časopis historický, roč. 96. č. 3., Praha 1998.
- GEBHART, Jan, *Rok zkoušek a zklamání: Československo od jara 1938 do jara 1939*, Praha 1990.
- GLASSL, Horst in: PROUZA (ed.), *Češi a Němci: Historická tabu*, Praha 1995.
- HEUMOS, Peter, *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938-1945*, Mnichov 1989.
- HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JONÁK, Jan – DOBEŠ, Jan, *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, Praha 2007.
- KARPAŠ, Roman, *Kniha o Liberci*, Liberec 1996.
- KOKOŠKA, Stanislav – OELLERMANN, Thomas (ed.), *Sudetští Němci proti Hitlerovi*, in: Sborník německých odborných studií, Praha 2008.
- KRYSTLÍK, Tomáš, *Zamlčené dějiny 2*, Praha 2010.
- KURAL, Václav, *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě 1918-1938*, Praha 1993.
- KURAL, Václav, *Místo společenství – konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu 1938-1945*, Praha 1994.
- KURAL, Václav – RADVANSKÝ, Zdeněk, *„Sudety“ pod hákovým křížem*, Ústín nad Labem 2002.
- KVAČEK, Robert a kol., *Liberec*, Praha 2017.
- LHOTOVÁ, Markéta, *Synagogy v plamenech. Křišťálová noc 1938 v českém pohraničí*, Liberec 2013.
- LUG, Viktor, *Die Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Bohmen, Band IV.*, Reichenberg 1938.
- OSTERLOH, Jörg, *Nacionálněsocialistické pronásledování Židů v říšské župě Sudety v letech 1938-1945*, Praha 2010.
- PAŽOUT, Jaroslav – PORTMANN, Kateřina a kol., *Ve stínu války: Protektorát Čechy a Morava, Slovenská republika, Říšská župa Sudety a další odtržená československá území v letech 1938/39-1945*, Praha 2019.
- RADVANSKÝ, Zdeněk in: RADVANSKÝ (ed.), *Historie okupovaného pohraničí 1938-1945*, Ústí nad Labem 19998.
- SEIBT, Ferdinand, *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*, Praha 1996.
- ŠÍMA, Jaroslav, *Českoslovenští přistěhovalci v letech 1938-1939. Příspěvek k sociologii migrace a teorie sociální péče*, Praha 1945.
- VOMÁČKOVÁ, Kateřina, *Boj o českou školu v Horním Růžodole*, Liberec 1994.

WEIRICH, Marko, *Staré a nové Československo*, Praha 1939.

ZIMMERMANN, Volker, *Die Sudetendeutschen im NS-Staat: Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938-1945)*, Essen 1999.

ZIMMERMANN, Volker, *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety*, Praha 2001.